

A NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI TÁRSADALMI MOBILITÁS TRENDJEI²

KONZERVÁLÓDÁS, ZÁRTABBÁ VÁLÁS NÉLKÜL

<https://doi.org/10.18030/socio.hu.2022.3.92>

BEVEZETŐ

Közismert, hogy a hazai rétegződés- és társadalmimobilitás-vizsgálatoknak – nemzetközi viszonylatban is – komoly hagyománya van, amelyek alapján viszonylag pontos képet kaphatunk a hosszú távú trendek alakulásáról. E vizsgálatokat a KSH végezte, többnyire tízévenként, több tízezres nagymintán, ám ez a sor 1992-ben megszakadt, és csak 2016-ban került sor újabb rétegződés- és mobilitásvizsgálatra. Sajnálatos módon az e felvételből származó mobilitásadatok közlésére eddig még nem került sor, ezért is tartjuk hiánypótlónak a kutatásunk alapján feldolgozott adatsorokat.³ Jelen tanulmány része annak a kutatásunknak, amely a társadalmi tagolódásban, illetve mobilitásban bekövetkezett változásokat kívánja – hosszabb távon – nyomon követni. Ennek keretében készültek a korábbi írások, amelyek a társadalmi rétegek tagoltabbá válását igyekeztek bemutatni, alapvetően a módosított Andorka-séma alapján (Harcsa 2020a,b). A tagoltabbá válást szélesebb összefüggésekben értelmeztük, és megpróbáltuk azt a társadalmi szerkezet zártabbá válásáról szóló tézissel összefüggésben vizsgálni. Ennek kapcsán abból a hipotézisből indultunk ki, hogy a zártabbá válás egyrészt a társadalmi fejlődés egy-egy adott korszakához köthető, következésképpen – hosszú távon – visszatérő jelenség, sőt mi több, nagy távlatokban elkerülhetetlen velejárója a társadalmak működésének. Másrészt a zártabbá/nyitottabbá válás folyamata több szinten is értelmezhető: *a relatíve kismintákon alapuló tagolódási modellek csak egyfajta „szuperabsztrakciós” szinten tudják visszaadni a tagolódás, illetve a mobilitás jellemzőit, ezért ha ezen a szinten megjelenik a zártabbá válás, nem biztos, hogy az „alsóbb szinteken” is ez a jellemző.*

Fentiekből az is következik, hogy a társadalmak zártabbá válását észlelő korábbi kutatások (Bukodi et al, 2017, Eurofound 2017, Huszár–Balogh–Győri 2020, Jackson–Evans 2017, OECD 2018, Róbert–Bukodi 2004) eredményeit is meghatározott korlátok között célszerű értelmezni. Tömören fogalmazva, a legutóbbi időszakra fókuszáló kutatások sokkal inkább a rövidebb távra vonatkozó helyzetet rögzítik és minősítik, és nem a néhány évtizedes távlatból értelmezhető teljesebb képet. Miért fontos mindezt hangsúlyozni? Többek között azért, mert a szakemberek a ma jellemző trendeket óhatatlanul kivetítik a jövőre vonatkozóan is a társadalomtörté-

1 Szociológus, társadalomstatistikus. Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület.

2 A tanulmány 2021. május 18-án, a Fényes Elek Társadalomstatistikai Egyesület (FETE), valamint az MSZT Társadalomstatistikai Szakosztálya által rendezett műhelyvitan került megtárgyalásra, amelyen – korreferensként – Fényes Hajnalka, Ceglédi Tímea, Huszár Ákos és Lengyel György fejtette ki az írással kapcsolatos értékes gondolatait. Ezúton is szeretnék mindezt köszönetet mondani.

3 Ennek kapcsán szeretném megemlíteni, hogy korábbi írások (Róbert 2015, Harcsa 2015) is kitértek a témakör művelésével kapcsolatos méltatlan helyzetre, ezen belül is elsősorban arra, hogy – a viszonylag kismintás vizsgálatok mellett – nem került sor a korábbiakhoz hasonló volumenű adatfelvételre. Mindez komoly mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a társadalomszerkezet alakulására vonatkozóan meglehetősen hiányos ismereteink vannak. Ezzel kapcsolatosan egyetértünk Róbert Péter fent említett írásában szereplő azon megjegyzésével, mely szerint – a mobilitásvizsgálatok esetében – nincs kizárva, hogy a nagyobb mintákon más eredményeket kaptunk volna.

neti háttér figyelembevételével. Nézőponttól függően – hosszabb távra vonatkozóan – eltérő magyarázatok születhetnek arra a kérdésre, hogy a jelenlegi mobilitási trendek mit fejeznek ki, mi azoknak a tartalma. Továbbá arra is, hogy melyek e folyamatok legfontosabb mozgatórugói.

Jelen tanulmány első részében rövid áttekintést adunk a nemzedékek közötti mobilitás rendszereken átívelő, hosszú távú trendjeiről, majd az ezt követő részben – a KSH 2016. évi rétegződésvizsgálata alapján – részletesen foglalkozunk a mobilitás különböző jellemzőivel.

MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Nehézségek a nemzedékek közötti mobilitás mérésében és értelmezésében

A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás vizsgálatának sok évtizedes gyakorlatát figyelembe véve fontos lehet újragondolni bizonyos kérdéseket, ezen belül is elsősorban azt a körülményt, hogy ez esetben – a struktúrát illetően – különböző korszakokat vetünk egybe. A kutatók ma már mindezt természetesnek veszik, hiszen éppen az a „tét”, hogy nyomon kövessük a korábbi struktúrák továbbélését, illetve azoknak az újonnan kialakult szerkezetbe való beágyazódását. Ehhez a szülők és gyermekeik réteghelyzetének az összehasonlítása kínálja az egyik lehetséges keretet.

Úgy véljük, hogy a korábbi időszakokban standardizálási eljárások segítségével viszonylagos megbízhatósággal ki lehetett szűrni a strukturális különbségekből fakadó hatásokat, miután azok többnyire a társadalmi nagycsoportok szintjén csapódtak le. Az utóbbi 2–3 évtizedben azonban jelentős mértékben változott a helyzet, tekintve, hogy *e változások nyomán nem pusztán másképp tagolódnak a megkérdezettek, illetve az apák nemzedéke*. Nem csak arról van szó, hogy a mai nemzedékben olyan társadalmi csoportok váltak tömegessé, melyek az apákéban még sokkal kisebbek voltak. Ennél sokkal nagyobb módszertani problémát jelent az, hogy a mai társadalmi rétegek sokkal heterogénebbé váltak, amit főleg a szellemi foglalkozású, valamint a vállalkozói és önálló foglalkozásúak csoportjaiban lehet kimutatni, és e körülményt meglehetősen nehéz kiszűrni. *A szokásos „kiszűrési technikák” – a nemzedékek közötti mobilitás esetében – többnyire azon a feltételezésen alapulnak, hogy alapvetően a nagycsoportok szintjén termelődik újra a szerkezet, és a különböző nemzedékek között csupán az egyes rétegeképítő dimenziókban bekövetkezett „hangsúlyváltásokban” van különbség.* Ezzel szemben a valóság az, hogy a szerkezet újratermelődését illetően a „hangsúlyváltás” nem csupán az egyes dimenziókra korlátozódik, hanem egyre inkább kiterjed a tagolódás alsóbb szintjeire. Ennek komoly következményei vannak, így többek között az, hogy a bizonyos nagycsoportokon belüli különbségek nagyobb mérvűekké váltak, mint a nagycsoportok közöttiek.⁴ Mindez a nemzedékek közötti mobilitás mérésében komoly módszertani és ezzel együtt értelmezési problémát is okoz, amely a továbbiakban alapos átgondolást igényel.

Korlátok a lefelé, illetve felfelé irányuló mobilitás mérésénél⁵

A korábbi időszakokban is számottevő gondot okozott a mobilitás irányának a mérése, nevezetesen a felfelé, illetve lefelé irányuló mobilitás rögzítése, elsősorban azért, mert a tagolódásban párhuzamosan voltak jelen a hierarchiára, illetve az egymás mellettiségre utaló jelek. Ezek ma is jellemzőek, sőt hipotézisünk szerint

⁴ Ezt leginkább a jövedelmi helyzet alapján lehetett kimutatni, miután kiderült, hogy egyes társadalmi rétegek alja és teteje között nagyobb különbségek vannak, mint két egymással „határos” réteg alja és teteje között. Ez is megerősítette azt a korábbi kutatások által bemutatott összefüggést, mely szerint a jövedelmi státus egyre inkább átmetszi a foglalkozási státust.

⁵ Korábban Andorka Rudolf (1982) is felhívta a figyelmet a felfelé, illetve lefelé irányuló mobilitás megállapításával kapcsolatos nehézségekre.

a társadalmi nagycsoportok heterogénebbé válásával napjainkban még nehezebb a mobilitás irányának a meghatározása. Tény, hogy időközben – kompromisszumos megoldásként – olyan módszert dolgoztak ki (Goldthorpe 2007), amelyben többnyire három „blokkra” bontották a társadalmi csoportokat/osztályokat, és a blokkok közötti mozgások alapján határozták meg a felfelé/lefelé irányuló mobilitást, és a blokkon belüli mobilitást pedig az „egyéb” mobilitás kategóriájába sorolták.

Úgy véljük, hogy – ma már – a fent említett megoldás nem biztos, hogy kellően releváns eredményt hozhat. Miért? Elsősorban azért, mert a társadalmi nagycsoportok heterogénebbé válása miatt átrendeződtek a fent említett „blokkok” közötti viszonyok is. Ennek hatására, adott társadalmi csoport aljáról nehezebb lehet annak felső részébe jutni, mint a csoport felső részében levőknek a következő „grádics” alsó fokára jutni (Harcsa 2020b).

Példával szemléltetve: a jelenlegi alkalmazottat tartó vállalkozók körében jelentős hányadban vannak olyanok, akik 10-nél több alkalmazottat tartanak, és társadalmi helyzetük hasonló, mint a felső- és középvezetőké. (Sőt, az ennél kisebb létszámú vállalkozásokban is előfordulnak ilyen esetek.) Ha az e rétegekből származó gyerekek az értelmiségi csoportba kerülnek, főleg ha az oktatási, kulturális vagy szociális területre, akkor – az életkörülmények, sőt a társadalmi presztízs tekintetében is – jelentősen rosszabb pozícióba kerülhetnek, mint a szüleik. Ám miután az apák esetében nem rendelkezünk olyan információval, amelynek segítségével legalább ketté lehetne bontani a vállalkozók csoportját, ezért – „blokkosítás” esetén – e személyek vagy az immobilak, vagy az „egyéb” módon mobilak kategóriájába kerülnek. Ám fordított eset is előfordul, nevezetesen, amikor az értelmiség alsó vagy középső részéből származó fiatal belép a tehetős vállalkozók csoportjába, akkor hasonló besorolási dilemmával nézünk szembe.

Adatok, változók

Kutatásunk a KSH 2016. évi Mikrocenzusához kapcsolódó társadalmirétegződés-vizsgálat másodfeldolgozásán alapul. A Mikrocenzus a népesség 10%-ára terjedt ki, és ennek egy 1/5-ös almintáján került lekérdezésre a rétegződésvizsgálat, ami több mint 100 ezer sikeresen kitöltött kérdőívet eredményezett. (A felvétel célkitűzéseiről és sajátosságairól lásd: Huszár 2016, Huszár–Záhonyi 2018b.) E minta egy részén – megközelítőleg 40 ezer főre vonatkozóan – jövedelemmel kapcsolatos információt is gyűjtöttek.

Fontos körülmény az is, hogy az adatgyűjtések romló körülményei miatt – a korábbi időszakokhoz képest – jelentősen megugrott azon esetek száma, ahol ismeretlen az apák iskolai végzettségére (10%), és főleg társadalmi csoportjára (17%) vonatkozó információ. A korábbiakhoz hasonlóan most is az immobilak közé soroltuk ezeket az eseteket, ám mivel sokkal több lett az ismeretlen foglalkozású apa, ezért feltehetően a mobilak arányát alulbecsültük. Úgy véljük azonban, hogy tovább kell majd vizsgálni azt, hogy milyen következményekkel járhat az ismeretlenek kihagyása, illetve hogy miként lehet kezelni ezt a helyzetet.⁶

Követve a korábbi mobilitási elemzések hagyományát, *az alapsokaságot azok a 15 éves és idősebb személyek alkotják, akik életük során foglalkoztatottak voltak.* Ennek nem csupán a hagyomány (idősorok összeállíthatósága) miatt van jelentősége, hanem nézetünk szerint ez az eljárás teljesebb képet nyújt a mobilitás (és tagolódás) adott időszakban való jellemzőiről.

A megkérdezettek társadalmi csoportjára vonatkozóan ez esetben nem alkalmaztuk a módosított (12 kategóriás) Andorka-sémát, hanem – az apákéval megegyező módon – egy 9 kategóriás változatot.

⁶ Az apa társadalmi csoportjára vonatkozó adathiány bizonyos mértékig „kulturális” mintát követ, így például az értelmiségiek körében 10%-ot mutat, a 8 általános vagy szakmunkás végzettséggel rendelkező segédmunkások csoportjában 25% a megfelelő érték.

A KORÁBBI KUTATÁSOK NÉHÁNY TANULSÁGA – A MOBILITÁS TARTALMÁNAK ÚJRAGONDOLÁSÁRA

Mielőtt a legfrissebb kutatási eredmények bemutatására rátérnénk, – a szélesebb kitekintés érdekében – részben nemzetközi, részben hazai kutatások tapasztalatait hasonlítjuk össze. Néhány éve két jelentősebb nemzetközi mobilitásvizsgálatot végeztek, közülük az egyik, 13 kelet-, illetve kelet-közép-európai országra vonatkozott, amelyben a kutatók a 90-es évek első fele, illetve a 2000-es évek második fele közötti időszakban megfigyelhető trendeket mutatták be (Jackson–Evans 2017).⁷ Arra a következtetésre jutottak, hogy a vizsgált időszakban – a kiválasztott országokban – 30–40%-kal esett vissza a nemzedékek közötti mobilitás. Ám ehhez azt is hozzátették, hogy jelentősen befolyásolhatta az eredményeket az a körülmény, hogy a vizsgálat második hullámára a 2008. évi világválsághoz közeli időszakban került sor.

A másik nemzetközi összehasonlítás a 2000-es években 30 európai országban gyűjtött adatokon alapult, ám az egyes országokra vonatkozóan ez esetben is többnyire alacsony elemszámok voltak a mintában.⁸ A kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy „a teljes mobilitási rátákat illetően, az országok közötti különbségekben nincs egyértelmű minta, sem a modernizációval és technológiai fejlettséggel, sem a gazdasági egyenlőtlenségekkel, sem a jóléti állam típusával összefüggésben” (Bukodi–Paskov–Nolan 2017:15).

A magyarországi nemzedékek közötti mobilitás közel hat évtizedre visszatekintő adatsorai alapján ismert, hogy hazánkban a múlt század 50-es éveitől a 70-es évek elejéig történtő nagy „felfutást” követően, a mobilitás globális nagysága a későbbiekben érhetően mérséklődött, majd a rendszerváltás hatására kissé megemelkedett (Harcsa–Kulcsár 1986, Bukodi–Harcsa–Reisz 1994). Nem véletlen, hogy más kutatások (Ganzeboom et al. 1991) is kiemelték a hazai mobilitás ekkoriban viszonylag magas szintjét, ám a későbbi vizsgálatok már a mobilitás lanygulását rögzítették. Ez utóbbival kapcsolatosan érdemesnek véljük idézni Róbert Péter és Bukodi Erzsébet (2004) 1973-ra, 1983-ra, 1992-re és 2000-re, a teljes mobilitásra vonatkozóan közölt adatsorait: férfiak, 75%, 73%, 72%, 66%; nők, 78%, 78%, 76%, 74%.⁹ Ezekből az derül ki, hogy 1973–2000 között – főleg a férfiak körében – számottevően csökkent a mobilitás nagysága, és ez alapján a szerzők a társadalom nyitottságának mérséklődését konstatálták.¹⁰

Összehasonlításképpen bemutatjuk az egykori szerzőtársakkal (Harcsa–Kulcsár 1986, Bukodi–Harcsa–Reisz 1994) közösen készített idősor adatait,¹¹ amelyek alapján az 1962–64-re,¹² 1973-ra, 1983-ra és 1992-re, a teljes mobilitásra vonatkozó értékek a következőképpen alakultak: férfiak, 60%, 73%, 73%, 76%; nők, 59%, 69%, 76%, 78%.¹³ Az 1973–1992 közötti időszakot kiragadva látható, hogy a férfiakra vonatkozóan csak 1992-ben jelenik meg komoly különbség a két adatsor között, más a helyzet a nőknél, ahol 1983-ban ugyan azonos értékek

7 Viszonylag kis mintával dolgoztak, 13 országra vonatkozóan 14905 férfit, és 17715 nőt kérdeztek meg két hullámban, az első 1993–1996 között volt, a másik 2007-ben. Számos országban ezer fő alatti volt a minta elemszáma, amely – miután nemek szerinti bontásban elemezték – nagyon komoly korlátokat jelentett. A társadalmi tagolódás bemutatására az EGP modellt használták.

8 A kutatás céljára az ESS 2002–2010 közötti öt hullámának összevonásával alakítottak ki egy adatbázist, amelyben a célsokaságot a 25–64 év közötti férfiak jelentették. A teljes minta 71836 főt tett ki, amelyen belül a legalacsonyabb érték Olaszországban (891), a legmagasabb Németországban (4740) volt.

9 Itt jegyezzük meg, hogy a kutatók a 20–69 éves népességet vették alapul, ezen belül is azokat, akik valaha foglalkoztatottak voltak.

10 A nyitottság esetleges mérséklődésének egyik oka az lehet, hogy a rendszerváltást követő konszolidációs folyamat még zajlott, amiből az is következhet, hogy a mobilitás szempontjából egy viszonylag kedvezőtlenebb időszakról van szó.

11 Az említett kutatások a 14 éves és idősebb népességből azokat vették figyelembe, akik valaha foglalkoztatottak voltak.

12 Az 1962–64. évi adatok esetében 8 kategóriás sémát alkalmaztak (a mezőgazdasági fizikai munkás, valamint az önállók együtt szerepeltek), 1973–1992 között pedig 9 kategóriás sémát. E körülmény miatt az 1962–64-re vonatkozó adatok kissé alulbecsültek.

13 A nők körében 1973–1992 között megfigyelhető nagyobb dinamika alapvetően azzal magyarázható, hogy ebben az időszakban vált teljessé a kétkeresős családmódel, amely komoly mértékben megnövelte a nők munkaerőpiacra való belépését, következésképpen a mobilitási rátájukat is.

figyelhető meg, azonban 1973-ban és bizonyos fokig 1992-ben is jelentősek az eltérések. Ráadásul a trendek iránya mindkét nemnél különböző. Róbert és Bukodi adatai egyértelműen a mobilitás csökkenését mutatják, az általunk közölték viszont inkább a mobilitás növekedését. Úgy véljük, hogy – a számítási módszerek eltéréseit¹⁴ is figyelembe véve – a különbségek jól érzékeltek a kutatói megközelítések különbözőségeit is. *Az általunk használt megközelítés alapvetően a teljes kereső népesség mobilitására fókuszált, azzal a megfontolással, hogy az ily módon definiált célsokaságban megjelenik a korábbi „mobilitási boom” nemzedéke is, amely nélkül hiányos lenne a kép.* Nem vitatjuk, hogy annyiban jogos a szerzőpáros megközelítése is, hogy nem kívántak foglalkozni a 70 év felettiekkel, ám ez azzal a következménnyel járt, hogy a mért mobilitási trendek iránya másképp alakult, mint az összes keresőre vonatkozó számítás alapján. Mindez azt jelenti, hogy – a kutatási céltól függően – más-más módszereket lehet választani, ám ez eltérő eredményekhez és következtetésekhez vezethet. Nevezetesen, – 1973–1992 között – a mintától függően az egyik esetben a mért mobilitás csökkenéséről, a másik esetben viszont, hullámzással tarkított enyhe növekedésről. Előre bocsátjuk, hogy a 2016-ra vonatkozó adatok sem mutatják egyértelműen a mobilitási ráta csökkenését, miután ez csak a férfiak esetében mutatható ki, a nőknél pedig továbbra is enyhe növekedés figyelhető meg.¹⁵

Érdeemesnek véljük még megemlíteni egy viszonylag friss, hazai mobilitáskutatás eredményét, amelyben a minta elemszáma nem érte el a kétezret, és ebből adódóan – a tagolódásra vonatkozóan – csak egy ötkategóriás sémát lehetett összeállítani, ami eleve korlátot szabott a mobilitás mérésének (Huszár–Balogh–Győri 2020). Alapvetően e korlát miatt – 2018-ra – a férfiak körében 60%-ot, a nőknél 64%-ot tett ki az általuk kimutatott mobilitás globális nagysága.

Kétélyek a mobilitás tartalmának „hagyományos” értelmezhetőségével kapcsolatosan

A fentiekben összefoglalt tanulságok alapján érthetően kételyek merülnek fel a mobilitás tartalmának „hagyományos” értelmezhetőségével kapcsolatosan. Ezt a feltevést bizonyos fokig a nemzetközi összehasonlítások is megerősíteni látszanak, amelyek alapján kiderült, hogy az abszolút mobilitás európai trendjeit illetően újabban sohasem tapasztalt különbözőségek figyelhetők meg az egyes országok között. (Bukodi–Paskov–Nolan 2017). Ezek alapján nem véletlen, hogy abban sincs a szakértők között szakmai konszenzus, hogy a mobilitási ráták alakulását illetően inkább a konvergenciára, vagy a divergenciára utaló jelek-e a dominánsak. Ami a hazánkra vonatkozó helyzetképet illeti – a relatív mobilitási esélyeket tekintve – kimutatták, hogy Lengyelországgal együtt a legkevésbé mobil nemzetek csoportjába kerültünk, ám meglepő módon Németországtól alig lemaradva.

A fenti példák joggal keltenek bizonytalanságot a mobilitás tartalmával kapcsolatosan, hiszen nehéz magyarázatot találni a kusza képet mutató nemzeti trendek alakulására vonatkozóan. Ilyen körülmények között

¹⁴ A számítási módszerek eltérése kapcsán elmondható, hogy a Róbert–Bukodi szerzőpáros sémája 7 (esetenként 8) kategóriás volt, az általunk használté pedig 9. E különbség azt jelenti, hogy az általunk mért mobilitás mértékének nagyobbak kellene lenni, ami azonban érdekes módon nem tükröződik a kapott értékeknél. Ebben annak is szerepe lehet, hogy a szerzőpáros a 20–69 évesekre korlátozta a célsokaságot, ami „visszafoghatta” a globális ráta alakulását. A korcsoportos adataink ugyanis azt mutatták, hogy 1992-ben, a 60 év felettiek körében mért mobilitási ráta (76%) jelentősen meghaladta a 20–29 évesekre jellemző értéket (69%) (Bukodi–Harcsa–Reisz 1994).

¹⁵ A tanulmány vitáján – a férfiak körében tapasztalt alacsonyabb mobilitási ráta kapcsán – felmerült, hogy ez valamiféle „férfihátrányra” utalhat. Valójában a jelenség mögött részben a nőknél kimutatható „fáziskésés” jelenik meg, részben pedig az körülmény, hogy főleg – a kisebb városokban, valamint a falvakban – eltérő irányt mutat a lányok, illetve a fiúk iskoláztatása. Előbbiek inkább a szakmunkás pályára kerülnek, utóbbiak pedig a különböző szellemi foglalkozásokba, beleértve az értelmiségi pályát. Ehhez kedvező lehetőséget nyújtott a felsőfokú képzés korábbi időszakban megfigyelhető kiterjedése, amelynek „nyertesei” többnyire a nők voltak.

óhatatlanul felmerül az elméleti, módszertani, valamint az empirikus alapok újragondolásának igénye, amit a jelen írás keretei között csupán jelzésértékkel vethetünk fel. E korlátot is figyelembe véve, kiinduló módszertani fogódzóként említhető, hogy a mobilitás mérésénél használt sémák rendezőelvei és ily módon a felépítésük is, alapvető mértékben meghatározza a társadalmi mobilitásnak, azaz az egyes kategóriák közötti mozgásnak a mérését/mérhetőségét, sőt, magának a mobilitás tartalmának az értelmezhetőségét is.

A mobilitás értelmezhetőségével kapcsolatosan emlékeztetni szeretnénk a több évtizeddel ezelőtt kialakított ISA paradigmára, amely megpróbálta definiálni, hogy mit értünk társadalmi mobilitás alatt. Ennek lényege tömören az, hogy a társadalmi rétegek közötti mozgásokat tekinthetjük mobilitásnak. Ennek kapcsán kérdésként fogalmazható meg, hogy vajon a sok évtizeddel ezelőtt kialakított sémák kellően időtállóak-e, azaz képesek-e folyamatosan követni/leképezni a nagyhatású strukturális folyamatok által generált társadalmi hatásokat. Elmondható, hogy erre vonatkozóan az empirikus kutatások már eddig is meggyőző válaszokat adtak, nevezetesen azt fogalmazták meg, hogy e sémák óhatatlanul erodálódnak, következésképpen azokat valamilyen módon¹⁶ alkalmassá kell tenni e folyamatok, illetve azok hatásának releváns megjelenítésére.

E gondolat mögött azon alapvetés húzódott meg, hogy a tagolódást bemutató sémák létrejötte alapvetően helyhez és időhöz kötött¹⁷ (Harcsa 2020b), amiből az következik, hogy a mérés alapját képező társadalmi nagycsoportok képzését – több-kevesebb rendszerességgel – újra kell gondolni. Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert ha sikerül is – időről-időre empirikusan megalapozott – releváns társadalmi nagycsoportokat kialakítani, akkor az ISA paradigma szellemében elvileg relevánsan mérhető a mobilitás. Ebből azonban nem következik, hogy a jelen vagy a belátható jövő körülményei között kellően pontos képet kaphatunk a mobilitási folyamatok alakulásáról. Miért? Elsősorban azért, mert számos jel utal arra, hogy a társadalom tagoltabbá vált, továbbá hogy a tagolódás több szinten, illetve dimenzióban is kiterjedtebb lett (Harcsa 2020a). E körülményt is figyelembe véve elvileg azt sem lehet kizárni, hogy a nagycsoportok közötti mobilitás csökkenésével párhuzamosan növekszik a kiscsoportok közötti mozgás.

Mindez azt jelenti, hogy nem elégséges pusztán a társadalmi nagycsoportok közötti mobilitás korrekt rögzítése, hanem – a teljesebb kép érdekében – le kell képeznünk a kiscsoportok szintjén megjelenő mozgásokat is. Az ISA paradigma megszületésekor az utóbb felvetett szempontok még nem merültek fel, ezért a mobilitás tartalma akkoriban egyértelműnek tűnhetett, ám miután mára jelentősen megváltozott a helyzet, ezért bizonyos elméleti-módszertani vonatkozásokat is újra kell gondolni. Itt elsősorban a társadalom nyitottságával/zártabbá válásával, illetve ezzel összefüggésben az esélyegyenlőségek értelmezésével és mérésével kapcsolatos kérdések kerülnek előtérbe. Hipotézisünk szerint, miként a nyitottabbá/zártabbá válás, úgy az esélyegyenlőség/egyenlőtlenség is több szinten jelenik meg, amit azért fontos hangsúlyozni, mert – a sokdimenziós társadalmi térben – egymást erősítő/kioltó folyamatok és hatások jelennek meg, és lehet ugyan törekedni ezek összehatásának a mérésére, azonban ennek komoly korlátai vannak.

¹⁶ A gyakorlat azt mutatta, hogy a sémák relevánsabbá tételére már eddig is többféle eljárás született, amelyeknek két nagyobb csoportját lehet megkülönböztetni, az egyik a meglévő sémák módosításával, a másik – többnyire a paradigmaváltás igényével – az új típusú modellek kialakítását célozta meg.

¹⁷ Eme alapvetésen érdemben az sem módosít sokat, hogy a globalizáció előrehaladtával – a társadalmi tagolódást illetően is – felerősödtek bizonyos konvergenciára utaló jelek. Ezt is figyelembe véve azonban Európában számottevő az „útfüggőség” hatásainak újratermelődése, és itt konkrétan a kelet-közép-európai térségnek, benne hazánkknak az európai centrumtól való észrevehetően eltérő fejlődési útjára gondolunk. A viszonyrendszer a tagolódási sémák „nyelvére” lefordítva azt lehet mondani, hogy a nemzetközi összehasonlítási célból kialakított sémák érthetően nem tudják kellően leképezni az eltérő térségekre, így hazánkra jellemző társadalomszerkezetet. (És ez természetes, hiszen ezeknek nem ez a céljuk.) Ebből az is következik, hogy továbbra is szükség van a nemzeti sajátosságokat is tükröző sémák alkalmazására.

A fentiekben kritikailag értékelt mobilitáskutatások egyértelműen arra hívták fel a figyelmet, hogy a mérési módszerek különbözősége¹⁸ komoly következményekkel járhat, és itt most a társadalom zártabbá válásával kapcsolatos, egymástól eltérő trendek kimutatására gondolunk. Hipotézisünk szerint *a kusza kép döntően az elméleti, módszertani és empirikus eszközök elégtelenségével magyarázható*, amelyek nem képesek releváns képet adni a valóságos folyamatokról. Nézetünk szerint e körülménynek is jelentős szerepe van a „*társadalmi látásvizonyok romlásában*” (Angelusz 2004). Különösen igaz ez a helyzet a nemzetközi összehasonlítások esetében, amelyek eltekintenek az egyes európai térségek sajátos kulturális arculatának, valamint a – máig ható – társadalomtörténeti utak eltérő alakulásának figyelembevételétől.

Mindezek kapcsán érdemesnek véljük idézni Andorka Rudolf közel félévszázaddal ezelőtti alapvetését: *„Az eddigi mobilitás kutatások azt a meggyőződést erősítették meg bennünk, hogy a társadalmi mobilitás megértéséhez elengedhetetlenül szükséges annak történeti összehasonlítása, a gazdaságtörténet, a népességtörténet, társadalomtörténet és politika történet folyamataival való összefüggésben való elemzése. Szerintünk a történeti elemzés alaposabb betekintést nyújt a társadalmi mobilitási folyamatokat meghatározó mechanizmusokba, mint a nemzetközi szakirodalomban divatosabb nemzetközi összehasonlítás”* (Andorka–Harcsa–Kulcsár 1975:9–10). Az idézet üzenete kapcsán hangsúlyoznunk kell, hogy itt alapvetően arról van szó, hogy a hazai viszonyok részletekbe menő megismeréséhez olyan módszertani megoldások szükségesek, amelyek releváns módon képesek megragadni a hazai sajátosságokat, továbbá mindezt szélesebb társadalomtörténeti perspektívába helyezik el. Ez természetesen nem zárja ki a nemzetközi összehasonlítást, valamint az e célra kialakított módszertan alkalmazását, hiszen ily módon egy „kívülről” kapott tükör által kapunk kiegészítő információt a hazai viszonyokról. Következésképpen *a kétféle megközelítés együttesen adhat kellően árnyalt képet a vizsgált területről.*

A NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI MOBILITÁS RENDSZEREKEN ÁTÍVELŐ TRENDJEI, 1973–2016

E fejezetben részben áttekintjük az utóbbi közel félévszázad főbb mobilitási trendjeit, részben pedig viszonylag részletesebb képet kívánunk felrajzolni a 2016. évi rétegződésfelvétel alapján a legutóbbi tendenciákról. Mielőtt azonban rátérnénk a mobilitási trendekre, célszerűnek véljük röviden bemutatni a rétegszerkezet hosszú távú alakulását, tekintve hogy ily módon azokhoz bizonyos értelmezési keretet kapunk. Az adatsorok alapján kiderül, hogy – a mobilitási folyamatok eredményeként – bizonyos társadalmi csoportok részaránya, különösen a nők körében megugrott, így például 1963–2016¹⁹ között a vezetőké és értelmiségieké 2%-ról 19%-ra növekedett. Ezzel párhuzamosan az egyéb szellemi foglalkozású nők hányada 23%-ról csupán 27%-ra növekedett, a férfiak körében pedig 12%-ról 14%-ra. A munkásságnál a nők esetében 40%-ról 47%-ra, a férfiak körében 51%-ról 57%-ra történő növekedés figyelhető meg. A nem mezőgazdasági önállók, vállalkozók rétege csupán a rendszerváltást követően vált szélesebb társadalmi réteggé, részarányuk több mint háromszorosára bővült. A mobilitási folyamatok szempontjából az agrárrétegek alkották a legnagyobb kibocsátó bázist, amit jól jelez az a körülmény, hogy részarányuk a vizsgált időszak alatt töredékére esett (32%-ról 5%-ra) (Függelék 1. és 2. táblázat).

¹⁸ Itt nem a különböző módszerek alkalmazásával van a gond, hanem azzal, hogy egy-egy modell matematikai/statisztikai korrektsége önmagában nem garancia arra, hogy a kapott eredmények társadalmilag is relevánsak.

¹⁹ Az összehasonlíthatóság érdekében mindkét időpontra a keresőkre számított adatokat vettük alapul.

A mobilitás globális trendjei

Első lépésben a mobilitás teljes nagyságát mutatjuk be, amelyet a társadalom zártságával/nyitottságával kapcsolatos általános jellegű indikátornak is tekinthetünk, hiszen a társadalmi pozíciót váltók „össztömegének” alakulásáról nyújt képet. Az időbeli visszatekintés alapján kimutatható, hogy 1973–1983 között a nők mobilitása oly mértékben megnövekedett, hogy a 80-as évek elejére meghaladta a férfiakét (a férfiaknál 1973-ban és 1983-ban is 73%-ot tett ki mobilak hányada, a nők körében 69%, illetve 76% volt a megfelelő érték) (1. táblázat). Mindez azzal magyarázható, hogy a foglalkozásszerkezet módosulását eredményező változások a férfiak esetében lelassultak, a nők körében viszont tovább folytatódtak. Ez utóbbi jelenség hátterében döntően a mezőgazdasági önálló, illetve mezőgazdasági munkás apától származó nők tömeges, ipari jellegű munkavállalása húzódott meg. Ezt egyébként az is alátámasztja, hogy a vizsgált időszakban a községekben élő nők körében növekedett a legnagyobb mértékben a mobilitás (Bukodi–Harcsa–Reisz 1994).

Részben a társadalomtörténeti visszatekintés, részben a mobilitás dinamikájának nagy távlatokban való összehasonlítása céljából érdemesnek véljük megemlíteni, hogy 1930-ban a férfiak körében a mobilak aránya 37%, a nőkben 48% volt.²⁰ A 60-as évek elejére a különbségek kiegyenlítődték, miután mindkét nemnél 59%-os értéket lehetett megfigyelni (Andorka 1982). A múlt század első harmadáig visszatekintő adatsorok alapján két fontos következtetést lehet megfogalmazni: 1.) *nemek közötti összehasonlításban a mobilitás mértéke – hosszabb távon – komoly hullámzást mutat*, amelynek okait részletesebben is célszerű lenne megvizsgálni; 2.) a mobilitás ugrásszerű megnövekedése az 50-es évek elejétől a 70-es évek derekáig volt jellemző.

Az 1983–1992 közötti időszakban a férfiak és nők körében egyaránt kismértékben növekedett a nemzedékek közötti mobilitás (férfiaknál 73%-ról 76%-ra, nőknél 76%-ról 78%-ra). Mindezt feltehetően a rendszer-váltással együtt járó strukturális folyamatok első hulláma idézte elő.²¹ A következő, tehát az 1992–2016 közötti időszakra vonatkozó adatok arra utalnak, hogy a férfiak körében lényegében a mobilitás mértékének stabilizálódása, a nők körében viszont annak további növekedése volt a jellemző (78%-ról 81%-ra).²² E trend bizonyára meglepőnek tűnik a struktúra- és mobilitáskutatók számára, hiszen – mint említettük – számos elemzés azt hangsúlyozta, hogy az utóbbi időszakban a magyar társadalom zártabbá vált. *Az általunk kimutatott trend viszont arra enged következtetni, hogy újra kell értelmezni a társadalom zártságával/nyitottságával kapcsolatos – utóbbi időszakban megfogalmazott – paradigmatiszta képzeteket.* Ennek első lépéseként viszonylagos pontossággal kell rámutatni, hogy mely társadalmi jelenségek esetében figyelhető meg a zártabbá válás, amelyet kellően releváns empirikus adatokkal is alá kell támasztani.

²⁰ A nőknek – az ebben az időszakban – a férfiakét jelentősen meghaladó mobilitása némi magyarázatra szorul. A társadalmi rétegződésre vonatkozó adatsorok ugyanis azt mutatják, hogy a múlt század elejétől a 30-as, 40-es évekig a nők körében sokkal nagyobb ütemben gyarapodtak a szellemi foglalkozásúak és a különböző munkásrétegekhez tartozók, mint a férfiakéban. Míg a századelőn a szellemi foglalkozásúak csoportjában még a férfiak körében lehetett magasabb részarányt megfigyelni, a 20-as és 30-as években a nők fokozatosan felzárkóztak a férfiak mellé, majd a 40-es évek elején már a nők körében mutatkozott némiképp magasabb érték. A munkás és egyéb segédszemélyzethez tartozók arányát illetően pedig 1900-ban a férfiak körében 12%-ot, a nőknél 5%-ot lehetett megfigyelni, 1930-ban pedig 22%-ot, illetve 16%-ot. 1949-ben már megközelítőleg hasonló arányok a jellemzőek, ami azonban némiképp csalóka, mert a nők körében az 1949-re kimutatott felfutásban az is közrejátszott, hogy a statisztika a munkásság közé sorolta a háztartási alkalmazottakat, akik a nők körében számottevő csoportot alkottak, ráadásul társadalmi arculatuk is jelentősen különbözött a munkásságétól.

²¹ Sajnos nagymintás adatgyűjtés hiányában nincs arra vonatkozó információnk, hogy a 90-es évek további időszakában milyen mérvű és irányú folyamatok zajlottak le.

²² Miután a viszonylag nagyszámú ismeretlen foglalkozású apát is szerepeltettük a mintában, ez azzal járt együtt, hogy „mesterségesen” megnöveltük az immobilak hányadát. Következésképpen, az általunk kiszámított teljes mobilitás némileg alulbecsli a valóságosat. Megemlítjük, hogy a korábbi mobilitásvizsgálatok során a szülők iskolai végzettségére és foglalkozására vonatkozóan sokkal alacsonyabb volt az ismeretlenek aránya, mint 2016-ban.

A 2016-ra vonatkozó mobilitási ráta alapján egyik *hipotézisünk az, hogy feltehetően inkább néhány, egymáshoz viszonylag szorosan kapcsolódó társadalmi dimenzióra vonatkozóan lehet zártabbá válásról beszélni, általánosságban viszont nem.* Másik hipotézisünk szerint az sem zárható ki, hogy a *nagyobb mobilitási rátát produkáló időszakban nem feltétlenül csökkennek az egyenlőtlenségek, sőt az is előfordulhat, hogy bizonyos területeken inkább növekszenek.*

Korcsoportos trendek

Azt is meg kell említenünk, hogy a *globális tendenciák mögött számottevő korcsoportok közötti különbségek húzódnak meg.* 1973 és 1992 között általános vonás volt, hogy – a 60 éven felülieket leszámítva – a *mindenkori fiatalabb (30 év alatti) generációkban többnyire alacsonyabb volt a mobil személyek aránya, mint a többi korcsoportban* (3. táblázat). Ha azonban kohorsz módszerrel hosszabb távon követjük nyomon az egyes korosztályok további mobilitási útját, akkor kimutatható, hogy a mindenkori fiatalabb korosztályok mobilitása a későbbiekben növekszik, és „behozzák” az életkori adottságokkal összefüggő hátrányukat. Így például az 1973-ban 20–29 éves férfiak mobilitási rátája még csak 72%-ot tett ki, húsz évvel később, – mikor már 40–49 évesek voltak – ugyanezen nemzedékben a megfelelő érték 78% volt. Ugyanígy az akkori 30–39 éves korosztályban is hasonló tendenciát lehet megfigyelni.

Az életút során bekövetkezett mobilitás a továbbiakban is jellemző, hiszen ha nyomon követjük az 1992-ben 20–29 éves férfiak 2016-ban jellemző mobilitását, akkor láthatjuk, hogy az indikátor értéke 69%-ról 75%-ra növekedett. Mindez alapvetően azzal magyarázható, hogy *az érintett korosztályoknak időközben növekedett a nemzedéken belüli mobilitása, amely egyúttal megemelte a nemzedékek között megfigyelhető ráta értékét is.*

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a trendet, amelyet alapvetően a 2016. évi adatok jeleznek, nevezetesen a 20–29 évesek körében megfigyelt érték alig marad el a 30–39, illetve a 40–49 évesekétől, ami alapvetően azzal magyarázható, hogy körükben – a korábbi időszakhoz viszonyítva – számottevő mértékben növekedett a mobilitási ráta (1. táblázat). Ez azonban nem jelenti azt, hogy a helyzetük is kedvezőbbé vált volna, mert az is lehetséges, hogy körükben a lefelé irányuló mobilitás lendült meg.

Összegezve, hosszú távon – tehát 50–100 éves távlatban – kiugrónak lehet minősíteni a múlt század 50-es éveitől a 70-es évek elejéig jellemző igen magas mobilitási dinamikát. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy – a „kiugrások” előtt és után – voltak „csendesebb” időszakok is, ami szükségszerű velejárója a hullámszerű társadalmi fejlődésnek. Egyébként, ha nem lennének ezek a „csendesebb” időszakok, akkor az esetlegesen permanensen jelenlevő, *nagyhatású strukturális változások olyan mérvű „pörgésbe” sodornák a társadalmat, amely társadalomlélektani szempontból kiszámíthatatlan állapotot vagy nehezen feldolgozható helyzetet idézhetne elő.* Kétségtelen, hogy a társadalmi mozgások lelassulása is számos hátránnyal járhat együtt, ám a korábbi tapasztalatok szerint komoly hátrányok jelentkeztek azokban az időszakokban is (50-es 60-as évek), amikor az erőltetett ütemű strukturális átalakulás/átalakítás volt a jellemző.

1. táblázat.

A nemzedékek közötti mobilak aránya a keresőkön belül, nemek és korcsoportok szerint, 1973–2016, %

A megkérdezettek korcsoportja	Férfi				Nő			
	1973	1983	1992	2016	1973	1983	1992	2016
korcsoportok szerint (%)								
20–29 éves	72	68	69	74	76	77	74	83
30–39 éves	78	74	73	75	76	78	80	80
40–49 éves	78	78	78	76	71	79	82	81
50–59 éves	77	79	81	79	65	78	81	84
60+ éves	65	71	76	80	60	67	75	86
összesen	73	73	76	75	69	76	78	81

Forrás: az 1973–1992. közötti adatokra vonatkozóan Bukodi–Harcsa–Reisz 1994, 2016-ra saját számítás alapján.

MOBILITÁSI TRENDK A KÜLÖNBÖZŐ TÁRSADALMI RÉTEGEKBE

Bár az utóbbi időszakban a nemzetközi összehasonlítások során többnyire a kilépési mobilitás jellemzői kerültek előtérbe, kutatásunkban – a korábbi hazai tapasztalatok alapján – továbbra is fontosnak tartjuk a belépési mobilitás, azaz a mindenkori társadalmi csoportok származás szerinti összetételének a bemutatását. E mögött az a megfontolás húzódik meg, hogy pusztán a kilépési esélyek ismerete alapján nem kaphatunk teljes képet a társadalomszerkezet formálódásáról. Nem derül ki, hogy a különböző mozgásfolyamatok összhatására – a származás szerinti összetételt illetően időről-időre – milyen „végállapotok” jönnek létre. A belépési mobilitás ugyanis a polarizálódási folyamatok egyik fontos arculatának, a származás szerinti összetétel változásaira hívja fel a figyelmet.

VEZETŐK ÉS ÉRTELMISSÉGIK

Az elemzés kiemelten kezeli a társadalmi zártsággal/nyitottsággal kapcsolatos folyamatok bemutatását, amelynek egyik leginkább frekvenciált területe a felső rétegek, különös tekintettel a vezető és értelmiségi csoportok rekrutálódásának nyomon követésére. A rekrutálódásnak ugyanis fontos eleme a Coleman (1988) által megfogalmazott családi tőke, amelynek felhalmozásában nagyon komoly társadalmi különbségek jelennek meg, ráadásul ezek a nemzedékek közötti átörökítés folyamán továbbgyűrűznek. E folyamat egyik kevésbé ismert indikátoraként a gyermekekre fordított idő nagyságát szokták alapul venni, és az eredmények azt mutatták, hogy a magasan képzett szülők számottevően több időt fordítanak gyermekeikre, mint az alacsonyabb végzettségűek. A magas képzettségűek körében ugyanis *a több időráfordítás úgy értelmeződik, mint a jövőbe való befektetés, amely éppen a nemzedékek közötti átörökítés révén térül meg* (ráadásul ugyanazon időráfordítás esetén is jóval hatékonyabb eredményt tudnak elérni, mint az alacsonyabb végzettségűek) (Guryan–Hurst–Kearney 2008, Harcsa 2014). Mindezt azért fontos hangsúlyozni, mert az esélyegyenlőtlenségeket nem pusztán az anyagi-egzisztenciális téren megfigyelhető különbségek termelik újra, hanem ennél „puhább” tényezők is.

Kilépési mobilitás

A vezető és értelmiségi származásúak esetében a hosszú távú idősorok azt jelzik, hogy *a múlt század 70-es éveinek az eleje óta a férfiak körében lényegében stabilak maradtak a származási rétegben való bennmaradási, illetve kilépési esélyek*, 1973-ban 45%, 2016-ban 42% volt a megfelelő érték. Ezzel párhuzamosan *a*

nők körében ezek az arányok jelentősen növekedtek, 28%-ról 44%-ra (2. táblázat). Ez a trend – főleg a férfiakra vonatkozóan – meglepőnek tűnhet a mobilitással foglalkozó kutatóknak, amely nem csupán „szembe megy” a várakozásokkal, hanem a mért érték jóval elmarad az utóbbi időben megfigyeltektől. Így például Huszár Ákos és kutatótársai 2018-ra vonatkozóan a férfiaknál 57%-os, a nőknél 50%-os bennmaradási arányokat mutattak ki (Huszár–Balogh–Győri 2020).

Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogy mivel magyarázható a fentiekben jelzett tendencia? Elsősorban azzal, hogy jelentősen megváltozott a felső rétegek összetétele, amelyen belül – a rendszerváltás előtti időszakkal összehasonlítva – egyre növekedtek a tehetős vállalkozói csoportok. Ez azt jelenti, hogy ily módon a fiatalabb generációhoz tartozó, vezető és értelmiségi származásúak számára az utóbbi évtizedekben újabb mobilitási pálya nyílt. Az adatok is érzékeltetik ezt a folyamatot, hiszen 1973-ban a vezető és értelmiségi származású férfiaknak csupán 1%-a került a nem mezőgazdasági vállalkozó, önálló csoportba, 1992-ben már 6%-a, és 2016-ban 15%-a, akiknek jelentős része már kis- vagy középvállalkozó volt. A nők körében 1973-ban 1%, 1992-ben 2%, 2016-ban 8% volt a megfelelő érték. Mindezek alapján elmondható, hogy *ugyan a vezetők és értelmiségiek csoportja nem vált zártabbá,²³ azonban ha a tágabb értelemben vett – tehát a tehetős vállalkozói csoportokkal kiegészített – felső rétegeket vesszük alapul, akkor már észrevehető változásokat figyelhetünk meg.*

Érdeemes még kiemelni a vezető és értelmiségi származású nők körében megfigyelt tendenciát, mely szerint körükben – 1973–2016 között – 56%-ról 32%-ra csökkent azoknak a hányada, akik az egyéb szellemi foglalkozásúak csoportjába kerültek. Ez is megerősíti azt a korábbi megállapításunkat, hogy korábban – a vezető és értelmiségi pályára való orientálást illetően – ebben a származási rétegben is számottevő hátrányban voltak a nők, amely mára megszűnt.

2. táblázat. A vezető és értelmiségi származásúak kilépési mobilitása, nemek szerint, 1973–2016, %

A megkérdezett társadalmi csoportja	Férfi				Nő			
	1973	1983	1992	2016	1973	1983	1992	2016
Az apa társadalmi csoportja: vezető és értelmiségi (%)								
vezető	5,4	7,6	8,8	8,5	..	2,4	4,8	6,4
értelmiségi	39,6	39,0	36,2	33,0	28,0	34,6	37,0	37,2
egyéb szellemi	26,5	17,0	18,0	20,3	56,0	43,0	37,0	32,1
nem mg-i vállalkozó, önálló	1,0	1,0	6,0	15,0	1,0	1,0	2,0	8,4
szakmunkás	17,0	25,0	17,0	13,5	5,0	8,0	7,0	7,9
betanított, és segédmunkás	6,0	9,0	8,8	7,8	8,0	10,0	8,0	4,2
mg-i fizikai és önálló	3,0	1,0	1,5	2,0	1,0	1,0	1,0	3,4
egyéb és ismeretlen	1,5	1,0	3,7	–	1,0	0,0	3,0	0,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Megjegyzés: a visszatekintő adatokat tartalmazó táblázatok esetében előfordul, hogy bizonyos kategóriákat összevontan közlünk, amelynek oka az, hogy az általunk használt korábbi adatközlésekben ez így szerepelt. Ez esetben a betanított, - valamint a segédmunkások kerültek összevonásra. Forrás: az 1973–1992 közötti adatokra vonatkozóan Bukodi–Harcsa–Reisz 1994, 2016-ra vonatkozóan saját számítás alapján.

23 A nők körében ugyan 1973–2016 között 28%-ról 44%-ra nőtt a származási rétegen belül maradó hányada, azonban ez alapvetően azzal magyarázható, hogy az újratermelődést jelző ráta nagyon alacsony szintről indult.

Figyelmet keltőnek tekinthetjük a 2016-ban kimutatott *korcsoportos jellemzőket*, amelyek – az értelmiségi származásúak kilépési arányait tekintve – meglepő stabilitást mutatnak (3. táblázat). Kétségtelen, hogy az egyes korcsoportok között bizonyos hullámzást lehet megfigyelni, azonban mindkét nem esetében jellemző, hogy a 30 év alattiak, illetve a 60–69 évesek mutatói közel esnek egymáshoz. A 30 év alattiak körében megfigyelt magasabb értékek – a későbbiekben várható nemzedéken belüli mobilitás hatására – számottevően csökkenhetnek. *Mindez tehát arra utal, hogy – a kilépési arányokat illetően – többnyire folytatódik az évtizedek óta megfigyelt trend.*

3. táblázat. Az értelmiségi apától származók kilépési mobilitása korcsoportok és nemek szerint, 2016

Korcsoportok	Az értelmiségi csoportból kilépők aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	59	62
30–39 éves	51	45
40–49 éves	55	48
50–59 éves	55	53
60–69 éves	57	59

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálat, saját számítás.

Belépési mobilitás

Vezetők²⁴

Az adatok a nemek közötti eltérő mozgásirányokra hívják fel a figyelmet, ugyanis a férfiak esetében – 1973–2016 között – 9%-ról 21%-ra növekedett a vezető és értelmiségi származásúak aránya, a nőknél (az alacsony részarány miatt) csupán az 1992–2016 közötti időszakot érdemes figyelembe venni, és erre vonatkozóan 1992-ben 27%-ot, 2016-ban 17%-ot tett ki a vezető és értelmiségi származásúak aránya (4. táblázat). E tendencia alapján *egészében véve nem igazán beszélhetünk a vezetők csoportjának komolyabb mérvű zártabbá válásáról*, főleg olyan körülmények között, amikor négyötödük nem vezető és értelmiségi származású. Tény, hogy a vezetők nagyon heterogén csoportot alkotnak, amelyre – többek között – a korábbi elitvizsgálatok is felhívták a figyelmet. Ezek azt mutatták, hogy a gazdasági elitben masszívan a vezetői származásúak kerültek domináns pozícióba, ezért a kutatók a fluiditás lassulását, illetve bezáródást érzékeltek (Lengyel 2007).

Ezzel párhuzamosan érdekes módon alakult a *nem mezőgazdasági önálló és vállalkozói családból származók* részaránya: 1973-ban mindkét nemnél 13–14%, 2016-ban 6% volt a megfelelő érték. Mindez alapvetően azzal magyarázható, hogy a múlt század 70-es és 80-as éveiben még jelentős rekrutációs bázist alkottak azok, akiknek szülei a korábbi rendszerben önálló iparosok, kereskedők voltak. Idővel azonban ez a bázis egyre fogyott, és a *szakmunkás származásúak* léptek be tömegesen a vezetők csoportjába, amit az arányok is tükröznek, hiszen 1973-ban – a férfiak körében – 14%, 2016-ban 27%, a nőknél 16%, illetve 30% volt a megfelelő érték. Érdemes még megemlíteni a mezőgazdasági fizikai munkás és önálló származásúak részarányának alakulását is, amely a férfiaknál 1973-ban 34%-ot, 2016-ban 11%-ot tett ki, nőknél 20%-ot, illetve 11%-ot. Ez utóbbi esetben is a rekrutációs bázis erőteljes szűkülése húzódik meg a háttérben.

²⁴ A vezetők besorolását – 1992-re vonatkozóan – részletes módszertani leírás mutatja be (Bukodi et al. 1994), és a 2016. évi felvétel esetében is az ennek megfelelő besorolást alkalmaztuk.

4. táblázat. A vezetők és értelmiségiek származás szerinti összetétele (belépési mobilitása), nemek szerint, 1973–2016, %

Az apa társadalmi csoportja	Férfi				Nő			
	1973	1983	1992	2016	1973	1983	1992	2016
a megkérdezett társadalmi csoportja: vezető								
vezető	1,9	4,2	3,3	9,8	10,2	8,1
értelmiségi	6,7	5,5	11,6	11,6	..	11,0	16,9	8,8
egyéb szellemi	11,2	9,3	13,8	9,4	9,9	22,7	8,6	8,1
nem mg-i vállalkozó, önálló	12,6	10,1	10,4	5,6	13,6	7,9	6,5	5,6
szakmunkás	13,8	22,5	21,9	27,4	16,0	20,2	14,8	29,8
betanított, és segédmunkás	8,6	15,3	14,1	13,2	18,5	11,4	15,7	14,2
mg-i fizikai és önálló	34,2	27,6	20,6	10,5	19,8	19,9	17,9	11,2
egyéb és ismeretlen	11,0	5,5	4,3	12,5	22,2	6,9	9,4	14,2
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
a megkérdezett társadalmi csoportja: értelmiségi								
vezető	5,0	5,7	6,1	10,5	5,4	5,5	7,2	8,7
értelmiségi	16,6	17,9	20,8	25,9	17,8	19,2	23,0	21,2
egyéb szellemi	19,0	17,7	17,8	11,4	20,2	18,3	18,4	11,5
nem mg-i vállalkozó, önálló	6,6	7,2	7,6	4,9	7,0	5,0	4,8	4,7
szakmunkás	14,8	19,7	17,1	21,3	17,6	22,3	21,4	25,5
betanított, és segédmunkás	7,4	12,6	12,9	8,8	8,2	14,9	11,0	10,0
mg-i fizikai és önálló	17,1	14,9	11,7	4,9	11,5	11,8	9,8	5,9
egyéb és ismeretlen	6,6	7,2	7,6	12,3	7,0	5,0	4,8	12,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: az 1973–1992 közötti adatokra vonatkozóan Bukodi–Harcsa–Reisz 1994, 2016-ra vonatkozóan saját számítás alapján.

A kimutatott trendeket egyfajta társadalomtörténeti paletta „lenyomatának” is tekinthetjük, amely egyszerre tükrözi a különböző rendszerek „káderpolitikáját”, valamint a társadalmi tagolódásban bekövetkezett hullámváltozások hatását. A múlt század 70-es és 80-as éveiben (és bizonyára az előtte levő két évtizedben is) a vezetők rekrutációjában – elsősorban a férfiak körében – a parasztszármazásúak kiemelkedő szerepet játszottak, ami jelentős részben a tömegarányokból is következett. (A 60-as évekig ugyanis a társadalmi tagolódást az agrárdominancia jellemezte.) Ezt követően a helyükre egyre nagyobb mértékben léptek be a különböző munkásszintekből származók.

Értelmiségiek

Az értelmiség esetében már számottevően nagyobb az önreprodukciónak mértéke, hiszen – 1973–2016 között – a férfiaknál 22%-ról 36%-ra, a nőknél 23%-ról 30%-ra növekedett a vezető és értelmiségi származásúak hányada (4. táblázat). A 2016. évi adatok alapján megnéztük, hogy korcsoportos bontásban milyen irányú folyamatnak lehetünk a tanúi. Kiderült, hogy ebben a tekintetben is bizonyos mértékig „plafonközel” helyzet kezd kialakulni, ami azt jelenti, hogy – valamennyi korcsoportban – a férfiaknál 40%, a nőknél 30% körül alakul a vezető és értelmiségi származásúak részaránya, ami egyértelműen arra utal, hogy nem figyelhető meg a zártabbá válás (5. táblázat). Ennek okai további vizsgálatot igényelnek.

A más társadalmi rétegekből való belépést illetően elmondható, hogy minél fiatalabb korcsoportot veszünk alapul, annál nagyobb mérvű a nem mezőgazdasági vállalkozó, valamint a szakmunkás származásúak belépése. Így például a férfiak körében a nem mezőgazdasági vállalkozó apától származók aránya, a 30 év alatti korcsoportban 9%-ot, a 60–69 éveseknél 2%-ot tett ki, a szakmunkás apától származók esetében 25%, illetve 19% volt a megfelelő érték.

5. táblázat. Vezető és értelmiségi származásúak aránya az értelmiség körében, korcsoportonként és nemenként, 2016 (Belépési mobilitás)

Korcsoportok	Vezető és értelmiségi származásúak aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	40	29
30–39 éves	45	31
40–49 éves	40	34
50–59 éves	40	27
60–69 éves	34	28

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálat, saját számítás.

MOBILITÁSI TRENDEK MÁS TÁRSADALMI CSOPORTOKBAN

A teljesség igénye nélkül csupán néhány olyan momentumot ragadunk ki, amely további támpontot adhat a társadalmi zártság/nyitottság alakulásának bemutatásához, illetve annak értelmezéséhez.

Egyéb szellemi foglalkozásúak

Korábbi kutatásunk (Harcsa 2020a) jelezte, hogy az egyéb szellemi foglalkozásúak csoportjában – a további kiterjedést illetően – már hosszabb ideje „plafonközele” helyzet alakult ki, ezért felmerül a kérdés, hogy vajon ennek vannak-e jelei a korosztályi rekrutációban. Első lépésben az immobilak arányát néztük meg, amely alapján kiderült, hogy a 30 év alattiak körében észrevehetően növekedett a státusátörökítés mértéke (6. táblázat). Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy esetleg – e korosztály szempontjából – csökkentek a vezető és értelmiségiek felé irányuló kilépési esélyek.

Am adataink csak részlegesen erősítik meg ezt a feltételezést, hiszen a nők körében – az egyes korcsoportokban – ugyan viszonylag stabil a vezető és értelmiségi csoportba való kilépés mértéke, a férfiaknál viszont a 30–39 évesek esetében megugrik a kilépési ráta (35%-ra), majd a 30 év alattiaknál visszaesik (19%-ra), ám ez utóbbi érték is némileg magasabb, mint amit a 40 év felettek körében lehet megfigyelni (14%, 15% és 17%) (7. táblázat).

A mozgásirányok alakulása szempontjából fontos, hogy miként alakult a vezető és értelmiségi származásúak aránya (belépése) az egyéb szellemi foglalkozásúak körében. Az e téren megfigyelhető trendek ugyanis képet adhatnak arról is, hogy miként alakul a „társadalmi távolság” a két társadalmi csoport között. Adataink azt mutatják, hogy a 30 év alattiak körében jóval alacsonyabb értékek figyelhetők meg, mint az idősebbek, és különösen a 30–39 évesek körében (8. táblázat). Azt lehet tehát mondani, hogy a legfiatalabb nemzedékben – valamilyen ok miatt – visszaesett a vezető és értelmiségi csoportokból való belépés mértéke.

6. táblázat. Immobilitás aránya az egyéb szellemi foglalkozású apától származók csoportjában, korcsoportok és nemek szerint 2016

Korcsoportok	Egyéb szellemi foglalkozású apától származók aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	27	47
30–39 éves	26	37
40–49 éves	20	40
50–59 éves	14	37
60–69 éves	20	42

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálat, saját számítás

7. táblázat. Az egyéb szellemi foglalkozású apától származók aránya a vezetők és értelmiségiek csoportjában, korcsoportonként és nemenként, 2016 (Kilépési mobilitás)

Korcsoportok	Az egyéb szellemi foglalkozású apától származók aránya a vezető és értelmiségiek csoportjában (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	19	13
30–39 éves	35	14
40–49 éves	17	12
50–59 éves	15	11
60–69 éves	14	12

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálat, saját számítás

8. táblázat. Vezető és értelmiségi származásúak aránya az egyéb szellemi foglalkozásúak körében, korcsoportonként és nemenként, 2016 (Belépési mobilitás)

Korcsoportok	Vezető és értelmiségi származásúak aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	23	23
30–39 éves	34	40
40–49 éves	27	32
50–59 éves	27	28
60–69 éves	25	30

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálat, saját számítás

Tendenciák a munkáscsoportokban

A munkásságon belül első lépésben az alsó csoportokra, tehát a betanított és segédmunkásokra fókuszálunk elsősorban azért, mert esetükben – részben a hosszú idősorok, részben a 2016-ra vonatkozó korcsoportos adatok – fontos információt nyújthat a „ragadós a padló” tézis alátámasztásához vagy elvetéséhez.

Először azt nézzük meg, hogy milyen trendet mutat a két munkáscsoportból származóknak a vezető és értelmiségi csoportok felé való kilépése. A betanított munkás apától származók körében – 1973-ra, 1992-re és 2016-ra vonatkozóan – a férfiak esetében 3%, 7%, illetve 11% a jellemző érték, a nők körében 5%, 5% és 13%.

A segéd munkás származásúaknál pedig a következő arányokat lehetett megfigyelni: férfiak esetében 2%, 5%, 7%, nőknél 2%, 4% és 7% (9. táblázat). Ehhez még azt is érdemes hozzátenni, hogy az egyéb szellemi foglalkozásúak csoportjába való kilépési arányok – kisebb hullámzásokkal kísérve – inkább stabil viszonyokat tükröznek. Elmondható tehát, hogy – *a betanított és segéd munkás származásúak esetében – nem beszélhetünk az esélyek romlásáról, sőt a vezető és értelmiségi csoportokba való bejutást illetően inkább számottevő javulást lehet tapasztalni.*

A „ragadósság” fontos mérőszámának tekinthetjük az immobilak arányát, amely a betanított munkás apától származók esetében – 1973-ra, 1992-re és 2016-ra vonatkozóan – a férfiaknál 22%, 19%, illetve 19%, a nők körében 23%, 27% és 17%. A segéd munkás származásúaknál pedig férfiak esetében 16–18%, nőknél 16–25% között mozogtak az arányok. A segéd munkás származású nőket leszámítva tehát, nem mondhatjuk azt, hogy növekedtek volna a státusátörökítést jellemző indikátor értékei.

A 2016-ra vonatkozó *korcsoportos adatok*, mindkét munkáscsoportban arra utalnak, hogy a nők körében – kisebb eltérésektől eltekintve – valamennyi korcsoportban többnyire hasonló értékek a jellemzőek (10. táblázat). A férfiaknál – a státusátörökítés mértékét illetően – csupán annyi eltérés figyelhető meg, hogy a a többi korosztályhoz viszonyítva a 30 év alattiak esetében számottevően magasabb érték a jellemző, amit azonban a későbbiekben a nemzedéken belüli mobilitás bizonyos fokig „korrigálhat”. Ezért ma még nem látható pontosan, hogy – az egyébként is alacsony szintű státusátörökítés – mennyiben változhat. *Mindenesetre megállapítható, hogy – ebben a metszetben – az alsó társadalmi rétegekben való „bennragadás” esélye szinte korosztálytól független és relatíve alacsonynak tekinthető (15–28% között mozog).* Egyébként más kutatások is azt jelezték, hogy a segéd munkások mintegy egyötöde marad apja társadalmi csoportjában (Huszár–Balogh–Győri 2020).

Felvethető, hogy esetleg pontosabb képet kaphatnánk a „padló ragadósságáról”, ha például a segéd munkás származásúak esetében az immobilakhoz hozzáadnánk azokat, akik jelenleg betanított munkások, tekintve hogy ezt a típusú mozgást csak részlegesen²⁵ lehet felfelé irányuló mobilitásnak minősíteni. *A nőknél ebben az esetben sem látható a „ragadósság” fokozódása, a férfiaknál viszont a 30 év alattiak körében kiugró értéket figyelhetünk meg, amelyet a nemzedéken belüli mobilitás csak kismértékben tud majd módosítani (11. táblázat).*

Tovább gazdagíthatjuk a képet, ha a folyamatokat *a belépési mobilitás oldaláról* vesszük szemügyre, nevezetesen, ha azt vizsgáljuk meg, *hogyan mekkora a jelenlegi segéd munkásokon belül a betanított és segéd munkás apától származók aránya.* Fontos szempontként említjük, hogy a visszatekintő idősorok alapján nyomon követhetjük az „induló” kohorszok mobilitási útjának további alakulását is. A kimutatott trend meglepőnek tűnhet, miután – a 30 éven aluli segéd munkás férfiak körében – 1983-ban 46%-ot, 1992-ben 32%-ot, és 2016-ban 15%-ot mutatott azok hányada, akiknek az apja betanított vagy segéd munkás volt (12. táblázat). A kohorszmegközelítés alapján pedig kimutatható, hogy az 1983-ban 30 év alattiak 1992-ben 30–39 évesek voltak, és ekkorra 42%-ra módosult az induló érték, majd 2016-ban, amikor már az 50 év feletti körébe kerültek, akkor már csupán 30% körüli. Tanulásgként fogalmazhatjuk meg, hogy nem elég csupán a kilépési mobilitás szempontjából értékelni a zártságra/nyitottságra vonatkozó folyamatokat, hanem – a teljesebb kép érdekében – szükséges a belépés oldaláról is szemügyre venni azokat.

Fontos kérdés lehet, hogy vajon jelenleg – a különböző korosztályokat összehasonlítva – *kimutathatók-e tendenciózus eltérések az alsó rétegekből a szellemi foglalkozású csoportokba való beáramlást illetően.* Az erre vonatkozó adatok korcsoportonkénti bontásban meglehetősen hullámzást mutatnak, ám elmondható, hogy *a betanított munkás apától származók esetében egyik nemnél sem figyelhetünk meg tendenciózus mozgásirányt.*

²⁵ Ez alatt azt értjük, hogy csak a konkrét esetek ismeretében lehet eldönteni, hogy a segéd munkás származásúaknak a betanított munkás csoportba való belépése ténylegesen is felfelé irányuló mobilitást jelent-e.

A segédmunkás származásúak esetében viszont látható, hogy a 30 év alatti fiatalok csoportjában a szellemi foglalkozásúak felé irányuló belépési arányok számottevően elmaradnak a többi korcsoportra jellemzőtől, amely – a későbbiekben – a nemzedéken belüli mobilitás révén ugyan kedvezőbbé válhat, ám bizonytalan, hogy e tekintetben felzárkózhatnak-e az idősebb generációkhoz (13. táblázat).

9. táblázat. A betanított és segédmunkás származásúak kilépési mobilitása nemek szerint, 1973–2016

A megkérdezett társadalmi csoportja	Férfi				Nő			
	1973	1983	1992	2016	1973	1983	1992	2016
az apa társadalmi csoportja: betanított munkás								
vezető és értelmiségi	3,4	6,4	7,3	10,9	5,2	5,0	5,0	12,8
egyéb szellemi	14,6	11,3	10,4	13,1	41,4	30,3	27,9	30,6
nem mg-i vállalkozó, önálló	0,8	2,1	4,7	5,9	1,0	1,2	2,8	4,0
szakmunkás	42,9	47,5	44,9	35,3	15,3	13,3	14,6	15,9
betanított munkás	21,5	19,8	18,5	19,1	22,6	29,2	26,8	17,4
segédmunkás	10,4	7,4	6,7	9,4	8,3	14,4	16,0	15,9
mg-i fizikai és önálló	5,3	5,5	6,0	6,4	4,6	6,7	5,2	3,4
egyéb és ismeretlen	1,1	-	1,5	-	1,6	-	1,7	-
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
az apa társadalmi csoportja: segédmunkás								
vezető és értelmiségi	2,2	6,0	5,2	7,1	1,8	4,0	3,7	7,4
egyéb szellemi	10,7	11,1	8,5	9,8	22,4	27,1	23,5	22,6
nem mg-i vállalkozó, önálló	1,9	3,1	5,7	4,9	1,1	1,1	2,9	2,7
szakmunkás	39,4	41,8	38,1	34,6	10,7	14,2	14,6	15,9
betanított, munkás	20,4	16,6	18,0	16,9	33,7	31,9	27,4	19,6
segédmunkás	17,6	15,9	15,1	17,7	16,3	16,0	19,5	25,3
mg-i fizikai és önálló	6,7	5,4	7,2	9,0	13,0	5,5	5,4	5,6
egyéb és ismeretlen	1,1	0,1	2,2	-	1,0	0,2	3,0	-
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

10. táblázat. Az immobilak aránya a betanított, valamint segédmunkás apától származók körében korcsoportok és nemek szerint, 2016, %

A megkérdezett korcsoportja	Az apa társadalmi csoportja			
	betanított munkás		segédmunkás	
	férfi	nő	férfi	nő
	az immobilak aránya			
29 éves és fiatalabb	28,1	16,2	28,3	24,0
30–39	18,1	17,6	18,2	21,1
40–49	16,5	17,8	15,2	22,1
50–59	19,2	16,9	17,9	27,5
60–69	18,7	18,5	15,9	26,9

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

11. táblázat. A segéd munkás apától származók aránya a jelenleg betanított és segéd munkások körében korcsoportok és nemek szerint, 2016 (Kilépési mobilitás)

A megkérdezett korcsoportja	A segéd munkás apától származók aránya (%)	
	férfi	nő
A megkérdezett jelenlegi társadalmi csoportja: betanított munkás, segéd munkás		
29 éves és fiatalabb	48	44
30–39 éves	35	40
40–49 éves	33	39
50–59 éves	36	47
60–69 éves	31	48

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

12. táblázat. A segéd munkás férfiakon belül a betanított és segéd munkás apától származók aránya korcsoportok és nemek szerint, 1983, 1992, 2016 (Belépési mobilitás)

A megkérdezett korcsoportja	Az apa társadalmi csoportja: betanított, - és segéd munkás		
	1983	1992	2016
A megkérdezett jelenlegi társadalmi csoportja: segéd munkás			
29 éves és fiatalabb	46	32	15
30–39 éves	32	42	22
40–49 éves	23	30	24
50–59 éves	19	19	30
60–69 éves	19	23	29

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

13. táblázat. A betanított, valamint segéd munkás apától származók aránya a szellemi foglalkozásúak körében korcsoportok és nemek szerint, 2016 (Kilépési mobilitás), %

A megkérdezett korcsoportja	Az apa társadalmi csoportja			
	betanított munkás		segéd munkás	
	férfi	nő	férfi	nő
	a megkérdezettek körében a szellemi foglalkozásúak aránya			
29 éves és fiatalabb	20,8	40,9	10,7	22,6
30–39	26,8	45,8	20,9	32,8
40–49	23,2	42,3	12,9	36,0
50–59	16,9	41,9	14,8	30,3
60–69	24,8	42,4	19,0	30,1

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

Szakmunkások

A 2016-ra vonatkozó adatok alapján elmondható, hogy a szakmunkások körében a férfiak esetében az immobilak aránya korcsoportonként stabilitást mutat (40% körüli), a nőknél viszont – főleg a 30 év alattiak esetében – számottevően magasabb értéket lehet megfigyelni (29%), mint a 40 év felettiéknél (15–21%). Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy a szakmunkás származású nők körében meglehetősen alacsony szintű a státusátörökítés, és messze elmarad a férfiak körében tapasztalhatótól (14. táblázat).

A szakmunkás apától származók esetében is megnéztük, hogy korcsoportonként miként alakult a szellemi foglalkozásúak csoportjai felé irányuló kilépési mobilitás. A férfiak körében némiképp hullámzóak a korcsoportok szerinti arányok (23–33% közöttiek), ám nem figyelhetünk meg tendenciózus irányt, a nőknél – a 30 év alattiakat kivéve – stabil értékek a jellemzőek (51–54%), de a legfiatalabbak sem maradnak le tőlük túlzott mértékben (47%), amit – a későbbiekben – a nemzedéken belüli mobilitás révén még „ledolgozhatnak” (15. táblázat).

Látható továbbá, hogy a nők körében rendre mintegy kétszer annyian kerülnek szellemi pályákra, mint a férfiak, ezzel párhuzamosan a férfiak sokkal nagyobb hányadban „öröklük” apjuk státusát. Összességében tehát a társadalmi státusok újratermelődésében nem tapasztalhatunk jelentősebb változásokat, sőt a nemek közötti különbségek is megmaradtak.

14. táblázat. Az immobilak aránya a szakmunkás apától származók körében korcsoportok és nemek szerint, 2016

A megkérdezett korcsoportja	Szakmunkás apától származók aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	41	29
30–39 éves	39	21
40–49 éves	40	17
50–59 éves	38	15
60–69 éves	44	15

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

15. táblázat. A szakmunkás apától származók aránya a szellemi foglalkozású csoportokban korcsoportok és nemek szerint, 2016

A megkérdezett korcsoportja	Szakmunkás apától származók aránya (%)	
	férfi	nő
29 éves és fiatalabb	26	47
30–39 éves	31	54
40–49 éves	26	53
50–59 éves	23	51
60–69 éves	28	52

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

A nem mezőgazdasági vállalkozók rekrutációja

Miután a rendszerváltás előtt a nem mezőgazdasági önálló, vállalkozók igen vékony réteget képviseltek, ezért esetükben a státusátörökítés érthetően csak kevésbé jelenhetett meg, emiatt esetükben sokkal érdekesebb a *belépési mobilitásra* fókuszálni. A 2016-ra vonatkozó adatok alapján kiderül, hogy a nem mezőgazdasági vállalkozók több mint egyötöde vezető és értelmiségi, kevesebb mint egyharmada szakmunkás apától származik.²⁶ Ha az összes szellemi foglalkozású apától származókat vesszük alapul, akkor ezek részaránya már meghaladja a szakmunkásság köréből származókét (16. táblázat). Csupán összehasonlításként említjük, hogy a vezető és értelmiségi származásúak hányadát tekintve, a nem mezőgazdasági vállalkozók körében megfigyelt értékek hasonlóak a vezetők csoportjában jellemzőkhöz.

Miért fontos ezt hangsúlyozni? Elsősorban azért, mert az itt kimutatott trendek számottevő magyarázatot adnak arra vonatkozóan, hogy a rendszerváltást követően miért nem vált erőteljesebbé a vezetők és értelmiségiek körében a státusátörökítés folyamata. Ha ugyanis a vállalkozói rétegek nem gyarapodtak volna a megtapasztalt mértékben, tehát nem „fölozik le” a vezető és értelmiségi származásúak igen jelentős részét, akkor az érintettek nagyobb része maradt volna a származási rétegében. *Azt lehet tehát mondani, hogy a vállalkozói rétegek dinamikus gyarapodása nélkül elkerülhetetlenül fellépett volna a zártabbá válás.* Ez is jó példa arra, hogy – a különböző strukturális „örökségek” miatt – csak jelentős korlátok között lehet összehasonlítani a nyugat-európai centrum-, illetve a kelet-közép-európai térségre jellemző mobilitási trendeket.

16. táblázat. A nem mezőgazdasági vállalkozók összetétele az apa társadalmi csoportja és nemek szerint, 2016 (belépési mobilitás) %

Az apa társadalmi csoportja	A megkérdezett társadalmi csoportja: nem mezőgazdasági vállalkozó	
	férfi	nő
vezető	7,5	6,7
értelmiségi	14,0	14,6
egyéb szellemi	7,9	7,9
önálló iparos, kereskedő	7,5	6,1
szakmunkás	29,0	29,3
betanított munkás	6,8	9,8
segédmunkás	4,7	4,9
mezőgazdasági munkás	5,4	5,5
mezőgazdasági önálló	1,4	1,8
egyéb, ismeretlen	15,8	13,4
összesen	100,0	100,0

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

²⁶ Más kutatások is hasonló tendenciát mutattak ki (Czakó et al. 1995).

A MEGKÉRDEZETTEK ISKOLAI VÉGZETTSÉGGEL KOMBINÁLT TÁRSADALMI CSOPORTJA ÉS AZ APA TÁRSADALMI CSOPORTJA

Fontosnak véltük azt is megnézni, hogy milyen különbségek mutathatók ki a nemzedékek közötti mobilitásban abban az esetben, ha a megkérdezettek vonatkozóan az iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportokat vesszük alapul.

Kilépési mobilitás

A kilépési esélyekben megfigyelhető különbségeket részben a vezető és értelmiségi származásúak esetében lehet kellőképpen illusztrálni, amely alapján elmondható, hogy iskolai végzettségtől függően igen nagyok az eltérések az egyes nagycsoportokon belül. Miután a megkérdezettek szempontjából viszonylag sok kategóriával dolgoztunk, ezért számszerűen meglehetősen alacsony értékek a jellemzőek.²⁷ Így például, – páronkénti összehasonlításban – a vezető apától származó férfiak esetében a felső- és középszintű diplomás vezetők csoportjában 4%-os, a diploma nélküliekben 0,5%-os részarányt lehet megfigyelni, a legalább érettségizett szakmunkásoknál 11%, az érettségi nélkülieknél 5% a megfelelő érték (17. táblázat). A többi társadalmi csoport esetében is – mindkét nemnél – hasonló tartományban helyezkednek el a kilépési esélyek, kivételt képeznek az egyéb szellemi foglalkozásúak, ahol fordított irányú összefüggést lehet tapasztalni. A diploma nélküliek körében ugyanis – mindkét nemnél – számottevően magasabb a vezető és értelmiségi apától származók hányada, mint a diplomásoknál, ami nagyon érdekes jelenségre utal, ezért további vizsgálatot igényel.

17. táblázat. A vezető és értelmiségi apától származók aránya a megkérdezettek iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportjaiban nemek szerint, 2016. Kilépési mobilitás, %

A megkérdezett iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportja	Férfi		Nő	
	az apa társadalmi csoportja			
	vezető	értelmiségi	vezető	értelmiségi
felső- és középvezető diplomával	4,3	3,4	2,1	1,9
felső- és középvezető diploma nélkül	0,5	0,8	0,8	0,0
alsószintű vezető diplomával	3,5	2,1	2,5	2,8
alsószintű vezető diploma nélkül	1,2	0,7	1,7	0,5
értelmiségi	25,0	39,3	33,4	44,1
egyéb szellemi diplomával	7,8	7,5	11,8	15,4
egyéb szellemi diploma nélkül	12,3	12,0	20,6	13,5
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, diplomával	3,3	6,1	1,9	3,5
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, diploma nélkül	4,6	1,9	1,6	0,9
nem mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diplomával	4,3	7,0	3,2	5,6
nem mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diploma nélkül	3,1	3,4	2,4	2,7
szakmunkás legalább érettségivel	11,4	7,3	7,0	4,5
szakmunkás érettségi nélkül	5,9	2,3	2,4	0,9
egyéb	12,8	6,2	8,6	3,7
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

²⁷ Az iskolai végzettséggel kombinált sémaváltozat esetében a társadalmi csoportok száma megduplázódott.

A másik póluson, tehát a betanított és segédmunkás, valamint mezőgazdasági fizikai munkás apától származók körében ugyancsak jellegzetes esélykülönbségek jelennek meg azzal az eltéréssel, hogy ez esetben számottevő különbségek is megfigyelhetők nemek szerint. A különbségeket azonban csak a szakmunkások csoportjában lehet kimutatni, amelyek arra utalnak, hogy csak a férfiak esetében lehet szoros összefüggést megfigyelni a származás és a jelenlegi társadalmi státusz között. Így például a férfiaknál a legalább érettségivel rendelkezők körében a betanított munkás apától származók hányada 11%, az ennél alacsonyabb végzettségűeknél 25%, a segédmunkás származásúak csoportjában 8%, illetve 25% a megfelelő érték. A nők körében a betanított munkás apától származóknál iskolai végzettségtől függetlenül 8%, a segédmunkás apától származóknál pedig 6%, illetve 9% a jellemző érték (18. táblázat).

Más a helyzet a betanított és a segédmunkások csoportjában, ahol mindkét nem esetében azonos irányú összefüggést lehet megfigyelni, nevezetesen az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők csoportjaiban sokkal magasabb részarányt képviselnek az alsó társadalmi csoportokból származók, mint a magasabb végzettségűek körében.

18. táblázat. A munkáscsoportokon belül a betanított és segédmunkás, valamint mezőgazdasági fizikai munkás apától származók aránya nemek szerint, 2016. Kilépési mobilitás, %

A megkérdezett iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportja	férfi			nő		
	az apa társadalmi csoportja					
	betanított munkás	segédmunkás	mg-i fizikai munkás	betanított munkás	segédmunkás	mg-i fizikai munkás
szakmunkás legalább érettségivel	11,0	8,2	7,5	7,6	6,4	6,1
szakmunkás érettségi nélkül	24,7	25,2	24,8	8,0	9,3	8,5
betanított munkás legalább érettségivel	4,6	3,5	2,8	4,7	3,1	4,2
betanított munkás érettségi nélkül	14,1	14,8	11,5	11,6	14,4	15,7
segédmunkás legalább érettségivel	1,7	1,7	0,9	2,7	2,6	2,5
segédmunkás érettségi nélkül	6,9	13,5	11,6	9,5	18,1	16,7

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

Belépési mobilitás

Az adatok arra utalnak, hogy az iskolai végzettségtől függően valamennyi társadalmi csoporton belül komoly különbségek vannak a származás szerinti összetétel tekintetében. Különösen a vállalkozók körében figyelhetők meg kiugró eltérések a diplomások, illetve a diplomával nem rendelkezők között: így például, az alkalmazottat tartó diplomás vállalkozók körében az értelmiségi apától származók hányada 30% körüli mindkét nem esetében, míg a diploma nélküliek esetében 5% a megfelelő érték. Az alkalmazott nélküli vállalkozók körében hasonló a helyzet (19. táblázat). Viszont a munkás, illetve a mezőgazdasági fizikai és önálló csoportokból származók részarányát tekintve fordított irányú kapcsolatot lehet megfigyelni.

A különböző munkáscsoportok esetében is meghatározónak bizonyul az iskolai végzettség szintje, így például a férfiaknál a legalább érettségivel rendelkező szakmunkások csoportjában 18%-tesz ki azoknak a hányada, akiknek az apja szellemi foglalkozású volt, az érettségivel alacsonyabb végzettségűek esetében csupán

5%-ot (20. táblázat). A többi munkáscsoportban is többnyire hasonló eltérések a jellemzőek. Érdekes még azt is megemlíteni, hogy a nők körében alacsonyabb a szellemi foglalkozású apától származók részaránya, mint a férfiakéban.

19. táblázat. A szellemi foglalkozásúak, valamint a nem mezőgazdasági vállalkozók körén belül a vezető és értelmiségi apától származók aránya iskolai végzettség és nemek szerint, 2016. Belépési mobilitás, %

A megkérdezett iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportja	Férfi		Nő	
	az apa társadalmi csoportja			
	vezető	értelmiségi	vezető	értelmiségi
felső- és középvezető diplomával	13,0	17,6	9,2	15,2
felső- és középvezető diploma nélkül	3,6	10,3	-	-
alsósintű vezető diplomával	15,5	15,8	8,7	17,7
alsósintű vezető diploma nélkül	7,1	6,6	7,8	4,0
értelmiségi	10,4	28,0	8,8	21,0
egyéb szellemi diplomával	11,0	18,1	7,0	16,6
egyéb szellemi diploma nélkül	5,0	8,4	4,0	4,8
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, diplomával	9,2	28,8	9,5	30,4
nem mg-i vállalkozó alkalmazottal, diploma nélkül	6,8	4,8	5,2	5,1
nem mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diplomával	11,2	31,3	9,5	29,9
nem mg-i vállalkozó alkalmazott nélkül, diploma nélkül	3,8	7,1	3,7	7,5

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

20. táblázat. A munkáscsoportokhoz tartozók az apa társadalmi csoportja, valamint nemek szerint, 2016. Belépési mobilitás, %

A megkérdezett iskolai végzettséggel kombinált társadalmi csoportja	Férfi				Nő			
	az apa társadalmi csoportja							
	szellemi foglalkozású	szakmunkás	egyéb	összesen	szellemi foglalkozású	szakmunkás	egyéb	összesen
szakmunkás legalább érettségivel	17,6	44,0	38,4	100,0	14,1	41,7	44,2	100,0
szakmunkás érettségi nélkül	5,3	40,2	54,5	100,0	5,4	38,8	55,8	100,0
betanított munkás legalább érettségivel	13,9	39,9	46,2	100,0	8,2	42,3	49,5	100,0
betanított munkás érettségi nélkül	5,5	31,8	62,7	100,0	5,0	29,5	65,5	100,0
segédmunkás legalább érettségivel	17,1	40,3	42,6	100,0	10,5	36,0	53,5	100,0
segédmunkás érettségi nélkül	4,2	26,1	69,7	100,0	3,7	25,0	71,3	100,0

Forrás: A KSH 2016. évi Rétegződésvizsgálata, saját számítás.

ÖSSZEGÉS, TANULSÁGOK

A továbbiakban néhány pontba sűrítve szeretnénk megfogalmazni a kutatás eddigi tanulságait.

Általános tanulságok

1. *A mobilitási trendek kusza képe.* A kritikailag értékelt mobilitáskutatások feltárták, hogy a mobilitási ráták alakulása nem mutatott összefüggést sem az egyes országok gazdasági fejlettségével, sem a kulturális különbségekkel, ami önmagában is arra enged következtetni, hogy a mobilitás tartalma jelentősen megváltozott az utóbbi évtizedekben (Bukodi–Paskov–Nolan 2017:15). Hipotézisünk szerint *a kusza kép jelentős részben az elméleti módszertani és empirikus eszközök elégtelenségével magyarázható*, amelyek nem képesek releváns képet adni a valóságos folyamatokról. Különösen igaz ez a helyzet a nemzetközi összehasonlítások esetében, amelyek óhatatlanul eltekintenek az egyes európai térségek sajátos kulturális arculatának, valamint a máig ható társadalomtörténeti utak eltérő alakulásának figyelembevételétől. Következésképpen figyelmen kívül marad, hogy a *zártabbá/nyitottabbá válás hullámai térségenként, nemzetekenként természetesen változóak lehetnek, miután a társadalmi fejlődés eltérő fázisaiban vannak.*
2. *Milyen tanulságokat lehet levonni a különböző irányú trendeket bemutató kutatási eredmények kapcsán?* Tanulmányunkban arra próbáltuk felhívni a figyelmet, hogy a társadalmi mobilitás – tartalmát tekintve – egyre inkább elveszti eredeti jelentését,²⁸ ebből adódóan egyre kisebb annak a jelentősége, hogy bizonyos kutatások a mobilitás szintjének a változatlanságát, míg mások annak csökkenését diagnosztizálják. Eme általános jellegű következtetés mellett azonban további fontosabb jellemzőket is ki lehet emelni: többek között azt, hogy *a mobilitás konjunktúrafüggő*, ami azt jelenti, hogy többnyire együtt mozog a társadalmi és gazdasági fejlődéssel/növekedéssel.
3. Kimutatható, hogy az együttmozgás inkább sztochasztikus jellegű, *amibe beleférnek olyan időszakok is, amikor inkább a „látszatomobilitási pályák” a dominánsak*, így érthetően elmarad a tényleges társadalmi felemelkedés érzete. Ez utóbbi fejlődési változat alapvetően a kelet-közép-európai térséghez kötődik, *ezért e körülmény a hosszú távú folyamatok nyomon követésekor megnehezíti többek között a nyugat-európai országokkal való összehasonlítást.*
4. *Különböző mérési eredmények, különböző időtáv, különböző következtetések.* Adatainkat a mértékadóknak tekintett nemzetközi vizsgálatokból származó hazánkra vonatkozó adatokkal hasonlítottuk össze. Kiderült, hogy a hazai vizsgálatunk alapján megfogalmazható következtetések – az eltérő mérési eredmények miatt – komoly mértékben eltérnek a nemzetközi adatok alapján levonhatóktól. A különböző mérési eredmények egy része feltehetően abból fakad, az életkori határok szempontjából a célsokaságok eltérőek voltak.²⁹ Ám talán a fentieknél is nagyobb jelentőséggel bír az a körülmény, hogy a nemzetközi vizsgálatok viszonylag rövidebb időszakokra vonatkoztak, jelen kutatásunk viszont egy több mint négy évtizedet átfogó időszakra. Azt lehet tehát mondani, hogy az idézett nemzetközi vizsgálatok alapján nem igazán lehet kellően megalapozott következtetéseket levonni a hosszú távú trendek alakulására vonatkozóan. A fentiek alapján nem véletlen, hogy a társadalmi mobilitás legalapvetőbb kérdéseiben egymástól eltérő

28 A társadalmi mobilitáshoz – eredeti tartalmát tekintve – alapvetően olyan pozitív értékek kapcsolódtak, mint az esélyegyenlőtlenségek csökkentése és általában az érezhető társadalmi felemelkedés.

29 A talán legátfogóbb, 30 országra kiterjedő, és csupán a férfiakra irányuló nemzetközi kutatásban – az ESS öt hullámának összevonása után – összesen 71836 fő szerepelt, országonként változó elemszámmal, a legalacsonyabbal Olaszországból (891 fő), a legmagasabbal Németországból (4740 fő). A vizsgálat a 2002 és 2010 közötti időszakot fogta át, a célsokaságot a 25–64 év közötti férfiak alkották. A legutóbbi, 2016. évi hazai rétegződésvizsgálat közel 40 ezer főre terjedt ki, amelyben a célsokaságot azok a 15 éven felüli személyek alkották, akik valaha foglalkoztatottak voltak. Egyébként a korábbi hazai vizsgálatok is ugyanilyen célsokasággal dolgoztak.

következtetések fogalmazódtak meg, ezen belül is elsősorban a zártság/nyitottság értelmezésében. A nemzetközi vizsgálat a 2000-es években megfigyelhető tendenciákra alapozva a magyar társadalom zártabbá válását diagnosztizálta, jelen vizsgálatunk pedig arra a megállapításra jutott, hogy az utóbbi évtizedekre alapvetően egy tartós konzerválódási folyamat volt a jellemző,³⁰ amit arra alapozunk, hogy a mobilitás szintje változatlan maradt. A zártabbá válás ugyanis azt feltételezi, hogy a mobilitás nagysága csökken, ám ez eredményink szerint nem következett be. További sajátos vonás, hogy a konzerválódás a „nagyszerkezet” szintjén és csak a férfiak körében következett be, miközben ezzel párhuzamosan az egyes rétegeken belül erőteljes differenciálódás ment végbe, amelyet leginkább a jövedelmi adatok támasztottak alá.

5. *Igény a kis- és nagyminták rendszerének kialakítására.* A jövőbeni továbblépést illetően tanulságként lehet megfogalmazni, hogy a kismintás kutatások mellett célszerű lenne, ha a tudományos közösségek összefogásával időközönként (5–6 évente) egy-egy több tízezres, nagymintás vizsgálat megszervezésére is sor kerülne. Kérdés azonban, hogy a tudományos közösségek képesek-e egy ilyen összefogásra.
6. *Mobilitási trendek tágabb értelmezési keretekben.* Abból indulunk ki, hogy a mobilitási trendek önmagukban nem képesek teljes képet adni a társadalmak zártabbá válásáról, már csak azért sem, mert egyetlen dimenzióra fókuszálnak, miközben a társadalmi tér sokdimenziós. Ezzel kapcsolatosan csupán példaként említjük, hogy a jövedelem szerinti tagolódás bizonyos vonatkozásaiban hosszú távon ugyan hullámzások figyelhetők meg, ám bizonyos komponensek esetében, ezen belül is a jövedelmek koncentrációjában, viszont egyértelmű a zártabbá válás. Következésképpen, *a mobilitási folyamatokban megfigyelhető konzerválódással párhuzamosan, bizonyos dimenziókban jelen vannak a zártabbá válás jelei is.*
7. A társadalmi rétegek olyannyira heterogénekké váltak, hogy a közöttük levő különbségek számos esetben kisebbek, mint a rétegen belüliek. E körülmény a mobilitás tartalmának újragondolására ösztönöz, hiszen *a társadalmi rétegek szintjén mért mobilitás – a polarizálódási és differenciálódási folyamatok eredményeként – elvesztette eredeti jelentését.* Miért? Elsősorban azért, mert a sok évtizeddel ezelőtt elfogadott paradigmát követve, azaz a mobilitásnak a korábban kialakított rétegek szintjén való értelmezése/mérése révén, félrevezető eredményekhez juthatunk, hiszen időközben a hagyományos rétegek sokkal heterogénebbé váltak.

Néhány kiemelten fontos tendencia

A mobilitás vizsgálatok mindig is az alsó, illetve a felső rétegekben megfigyelhető mozgásfolyamatok kerültek leginkább az előtérbe, és e „hagyomány” jegyében ez esetben is erre fókuszálunk.

8. *A vezetők és értelmiségiek csoportjai érdemben nem váltak zártabbá.* A trendek alapján elmondható, hogy ugyan a vezetők és értelmiségiek csoportja nem vált zártabbá,³¹ ha azonban a tágabb értelemben vett – tehát a tehető vállalkozói csoportokkal kiegészített – felső rétegeket vesszük alapul, akkor már észrevehető változásokat figyelhetünk meg. *Ha ugyanis a vállalkozói rétegek nem gyarapodtak volna a megtapasztalt mértékben, tehát nem „fölozik le” a vezető és értelmiségi származásúak igen jelentős részét, akkor az érintettek nagyobb része maradt volna a származási rétegében,* következésképpen elkerülhetetlenül fellépett volna a zártabbá válás. A trendek tehát számottevő magyarázatot adnak arra vonatkozóan is, hogy a rendszerváltást követően, többek között, miért nem vált erőteljesebbé a vezetők és értelmiségiek körében a

30 A nemzedékek közötti mobilitást illetően a férfiak körében a ráta stabilizálódását tapasztaltuk, amely mögött a „nagyszerkezet” konzerválódása húzódik meg. Úgy véljük, hogy e folyamat hatása tovaterjed a mobilitás területére is, ezért a konzerválódásra vonatkozó minősítést kiterjesztettük a mobilitásra is.

31 A nők körében ugyan 1973–2016 között 28%-ról 44%-ra nőtt a származási rétegen belül maradók hányada, azonban ez alapvetően azzal magyarázható, hogy az újratermelődést jelző ráta nagyon alacsony szintről indult.

státusátörökítés folyamata, azaz miért nem következett be a zártabbá válás.

9. *Az alsó rétegek felső rétegekbe való bejutási esélyei érdemben nem változtak.* A trendek alapján elmondható, hogy a betanított és segédmunkás származásúak esetében nem beszélhetünk az esélyek romlásáról, sőt a vezető és értelmiségi csoportokba való bejutást illetően inkább számottevő javulást lehet tapasztalni. Ennek feltételezett okait kutatva meghatározónak tekintjük azokat a strukturális folyamatokat, amelyek eredményeként az alsó rétegek is komoly polarizálódáson mentek keresztül. Következésképpen ezeken belül is kialakultak kedvezőbb helyzetű csoportok,³² amelyek képesek voltak gyermekeiket bejuttatni a felsőfokú képzésbe, és ily módon alapot adni ahhoz, hogy a felső rétegekbe kerüljenek. Ez esetben tehát nem a családi kulturális tőke, hanem az anyagi tőke mozgatta a mobilitási esélyeket.
10. *A nagycsoportokon belüli mobilitási különbségek jellemzői.* Miután a sémafejlesztés révén tagoltabbá tettük az egyes nagycsoportokat, ezért lehetőség nyílt a származási háttérben megnyilvánuló differenciálódás megragadására. Az iskolai végzettséggel kombinált tagolódási séma alapján kimutattuk, hogy *egy-egy rétegen belül a magasabb iskolai végzettségűek származási háttére sokkal kedvezőbb, mint az alacsonyabb végzettségűeké.* Ebben az esetben viszont feltételezhető, hogy a kedvező családi kulturális tőke hatása jelenik meg.
11. *A nemek szerinti trendek jellemzői.* Adataink arra utaltak, hogy a mobilitási trendeket illetően számottevőek a nemek közötti különbségek, amelyek közül azonban itt csupán a vezető és értelmiségi csoportok esetében megfigyelteket emeljük ki. E tekintetben a hosszú távú idősorok azt jelzik, hogy a múlt század 70-es éveinek az eleje óta a férfiak körében lényegében stabil maradt a származási rétegben való benmaradás esélye. A nők körében viszont jelentősen növekedtek a benmaradási arányok.

32 Kimutatható volt az alsó rétegeken belüli jövedelmi polarizálódás, amelynek eredményeként például a segédmunkások felső harmadának a jövedelme (127 ezer Ft) meghaladta az egyéb szellemi foglalkozásúak közbülső harmadának a jövedelmét (118 ezer Ft) (Harcsa 2020b).

FÜGGELÉK

F1. táblázat. A keresők társadalmi összetétele nemek szerint, 1963–1992, %

Társadalmi csoportok	1963		1973		1983		1992	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
vezető	4,1	2,2	1,5	0,5	3,1	0,8	3,5	1,1
értelmiségi			4,5	3,3	7,1	6,6	7,8	7,5
egyéb szellemi	11,7	23,2	13,9	23,9	12,6	29,3	11,7	27,7
nem mg-i vállalkozó, önálló	2,3	1,4	1,9	1,2	2,0	1,3	4,9	3,1
szakmunkás	22,7	7,5	32,6	8,4	38,0	10,5	36,6	13,7
betanított munkás	12,9	19,2	15,7	21,4	15,9	25,1	15,6	22,2
segédmunkás	14,9	13,5	10,5	11,9	8,2	13,3	7,3	14,0
mg-i vállalkozó, önálló	29,3	29,9	-	-	0,6	2,8	1,1	1,3
mezőgazdasági munkás	2,1	3,1	-	-	12,0	9,6	9,0	7,1
egyéb			1,3	1,2	0,4	0,6	2,5	2,5
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: 1963-ra vonatkozóan Andorka–Harcsa–Kulcsár (1975:38), az 1973–1992 közötti időszakra vonatkozóan Bukodi–Harcsa–Reisz (1994:21, 172–173).

Megjegyzés: az 1963–1992 közötti időszakra vonatkozóan az értelmiségi csoportba csak a diplomások kerültek, 2001–2016 között azonban a besorolás változása miatt a diplomával nem rendelkezők is szerepelnek körükben (2016-ban arányuk 12%-ot tett ki).

F2. táblázat. A foglalkoztatottak társadalmi összetétele nemek szerint, 2001–2016, %

Társadalmi csoportok	2001		2011		2016		2016*	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
vezető	5,2	4,3	6,1	4,1	4,1	3,8	4,8	4,2
értelmiségi	10,7	16,1	13,0	19,3	13,2	19,6	10,7	13,6
egyéb szellemi	13,8	29,6	13,2	27,2	11,8	25,1	13,7	27,0
nem mg-i vállalkozó, önálló	10,6	5,6	7,6	4,5	10,7	7,0	8,5	4,3
szakmunkás	35,1	22,4	33,2	21,2	32,7	19,6	33,3	18,9
betanított munkás	14,4	11,5	13,5	11,9	13,0	11,8	13,7	14,2
segédmunkás	4,7	8,7	6,9	9,0	7,5	9,6	8,8	13,7
mg-i vállalkozó, önálló	2,7	1,0	2,2	1,0	2,2	1,1	1,6	0,6
mezőgazdasági fizikai munkás	2,9	0,8	4,4	1,8	4,7	2,4	5,3	3,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: A 2001. és 2011. évi adatok esetében: KSH 2015, a 2016-ra vonatkozó adatok a KSH 2016. évi Társadalmirétegződés felvétele alapján, saját számítás.

HIVATKOZÁSOK

- Andorka R. – Harcsa I. – Kulcsár R. (1975) *A társadalmi mobilitás történeti tendenciái*. Statisztikai Időszaki Közlemények. Budapest: KSH.
- Andorka R. (1982) *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Budapest: Gondolat.
- Angelusz R. (2004) Előszó. In Angelusz R. (szerk.) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum. 7–12.
- Bukodi E. – Harcsa I. – Reisz L. (1994) *Társadalmi tagozódás, mobilitás. Az 1992. évi mobilitásvizsgálat alapján*. Budapest: KSH.
- Bukodi E. – Paskov, M. – Nolan, B. (2017) Intergenerational Class Mobility in Europe: A New Account and an Old Story. INET Oxford Working Papers no. 2017-03.
- Coleman, J. S. (1988) Social Capital in the Creation of Human Capital. *American Journal of Sociology*, 94(Supplement), 95–120.
- Czakó Á. – Kuczi T. – Lengyel Gy. – Vajda Á. (1995) A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági Szemle*, 4, 399–419.
- Eurofound (2017) Social mobility in the EU. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- Ganzeboom, H.B.G. – Treiman, D.J. – Ultee, W.C. (1991) Comparative Intergenerational Stratification Research: Three Generations and Beyond. *Annual Review of Sociology*, 17, 277–302. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.17.080191.001425>
- Goldthorpe, J. H. (2007) *On Sociology*. 2. kötet. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Guryan, J. – Hurst, E. – Kearney, M. (2008) Parental Education and Parental Time with Children. *Journal of Economic Perspectives*, 22(3), 23–46.
- Harcsa I. (1974) Társadalmi struktúra és mobilitás az 1949. évi népszámlálás alapján. *Demográfia*, 2, 192–205.
- Harcsa I. (1991) Családok önvédelmi helyzetben. *Közgazdasági Szemle*, 3, 307–319.
- Harcsa I. (2014) A családi kohézió trendjei a gyermekes családokban. A kohézió színe és fonákja. *Szociológiai Szemle*, 24(19), 39–65.
- Harcsa I. (2020a) A társadalmi tagolódás sémájának újragondolása. A tagolódás rendszereken átívelő trendje. Kézirat a Replikának.
- Harcsa I. (2020b) Társadalmi rétegek polarizálódása és differenciálódása, a „nagyszerkezet” konzerválódásával. (Kétélyek az utóbbi két évtized kutatási alapján.) Kézirat.
- Harcsa I. – Kulcsár R. (1986a) *Társadalmi mobilitás és presztízs*. Társadalomstatisztikai Közlemények. Budapest: KSH.
- Harcsa I. – Kulcsár R. (1986b) A társadalmi mobilitás főbb jellemzői a 80-as években. *Statisztikai Szemle*, 7–8, 836–851.
- Huszár Á. – Balogh K. – Győri Á. (2020) A társadalmi mobilitás egyenlőtlensége a nők és a férfiak között: közeledés vagy távolodás? Kézirat.
- Huszár Á. (2016) Társadalmi rétegződésről szóló kiegészítő felvétel. In Németh Zs. (szerk.) *A 2016. évi mikroczensus témakörei: Háttér tanulmányok a mikroczensus programjáról és témaköreiből*. Budapest: KSH, 44–59.
- Jackson, M. – Evans, G. (2017) Rebuilding Walls: Market Transition and Social Mobility in the Post-Socialist Societies of Europe. *Sociological Science*, 4, 54–79.
- Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (2015) 2011. évi népszámlálás 15. A társadalom rétegződése.
- Lengyel Gy. (2007) A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén. Elérhető: <https://www.researchgate.net/publication/297013712> [Letöltve: 2020-06-07].
- OECD (2018) *A Broken Social Elevator? How to Promote Social Mobility*. Paris: OECD publishing, <https://doi.org/10.1787/9789264301085-en>
- Róbert P. – Bukodi E. (2004) Changes in intergenerational class mobility in Hungary 1973–2000. In Breen, R. (szerk.) *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 287–315.
- Róbert P. (2015) Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban. *Replika*, 92–93(3–4), 77–93.